

**Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим
вазирлиги**

Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти

“Банк-молия хизматлари” факултети

“Молия ва суғурта хизматлари” кафедраси

“Ҳимояга тавсия этилди”

Кафедра мудири, проф.

Ж.Р.Зайналов

Баённома №10Г 2018 йил 24 май

5230600 – “Молия” таълим йўналиши

МК-314 гуруҳ талабаси

Жаҳонгиров Улуғбекнинг

**“Инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришни
ривожлантириш тенденциялари (Каттақурғон туман
иқтисодиёт ва ҳудудларни комплекс ривожлантириш бўлими
маълумотлари бўйича)” мавзусидаги**

БИТИРУВ МАЛАКАВИЙ ИШИ

Илмий раҳбар: к.ўқ. Хусанов Б.Ш.

Илмий маслаҳатчи: Тулаев Д. –

**“Ўзбекинвест” ЭИМСК Самарқанд
вилоят филиали директори**

САМАРҚАНД – 2018

МУНДАРИЖА

КИРИШ	4
I БОБ. ЎЗБЕКИСТОНДА ИНВЕСТИЦИЯ ФАОЛИЯТИНИ АМАЛГА ОШИРИЛИШИГИ ХУСУСИЯТЛАРИ.....	11
1.1 Иқтисодий ислохотлари давом этаётган шароитда давлатнинг инвестиция сиёсатини муайян таркибий ўзгаришларни амалга иширишни таъминлаш...	11
1.2 Инвестицияларни жалб этиш имкониятларини ошириш йўллари	17
1.3 Иқтисодиётни модернизация инновацион ривожлантиришни жадаллаштиришда инвестиция омилидан фойдаланишни ахамияти	20
II БОБ. ИНВЕСТИЦИЯ ЛОЙИХАСИ САМАРАДОРЛИГИНИ БАҲОЛАШ ВА МОЛИЯЛАШТИРИШНИ БОШҚАРИШ АМАЛИЁТИ ВА ТАҲЛИЛИ.....	25
2.1 Инвестицион лойиҳаларини самарадорлигини баҳолаш кредитлаш тартиби	25
2.2 Инвестиция лойиҳаларини сезгирлиги таҳлили	28
2.3 Инвестиция маблағларини таркибий тузилишидаги тартибли бошқариш омиллари	31
III БОБ. ҲОЗИРГИ ШАРОИТДА ИНВЕСТИЦИЯ ЛОЙИХАЛАРИНИ БОШҚАРИШ ВА МОЛИЯЛАШТИРИШНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ	35
3.1 Инвестицион лойиҳаларни молиялаштиришда синдициялаштирилган кредитлашни қўллаш имкониятлари.....	35
3.2 Инвестиция лойиҳаларини бошқариш стратегияси	38
3.3 Инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш механизmlарини ривожлантириш тенденциялари	42
IV БОБ. КАТТАҚУРҒОН ТУМАН ИҚТИСОДИЁТ ВА ҲУДУДЛАРНИ КОМПЛЕКС РИВОЖЛАНТИРИШ БЎЛИМИДА ҲАЁТ ФАОЛИЯТИ	

ХАВФСИЗЛИГИНИ ҲОЛАТИ ВА САМАРАЛИ ТАШКИЛ ЭТИШ

ЙЎЛЛАРИ	49
4.1. Ҳаёт фаолияти хавфсизлигининг аҳамияти	49
4.2. Каттақурғон туман иқтисодиёт ва ҳудудларни комплекс ривожлантириш бўлими ходимлари ходимлари меҳнат ва ёнғин хавфсизлиги доирасидаги чора-тадбирлари	50
4.3. Каттақурғон туман иқтисодиёт ва ҳудудларни комплекс ривожлантириш бўлимида фавқулотда ҳолатлар доирасидаги чора-тадбирлари.....	55
4.4. Каттақурғон туман иқтисодиёт ва ҳудудларни комплекс ривожлантириш бўлимида фаолият кўрсатаётган ходимларга тиббий ёрдам кўрсатиш бўйича амалга оширилиб келаётган ишлари ва уни мукаммалаштириш йўллари.....	62
ХУЛОСА	65
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	68

КИРИШ

Тарихан жуда қисқа вақт ичида мамлакатимизда амалга оширилган улкан, мисли курилмаган катта яратувчилик ишлари, қўрилган таъсирчан чоратадбирлар натижасида янги давлат ва жамият асослари барпо этилди ва бугун улар ижтимоий-иқтисодий ривожланиш ва аҳоли турмуш фаровонлигини ошишига хизмат қилмоқда. Мустақиллик йилларида иқтисодиётда босқичма-босқич амалга оширилган ислохотларнинг энг асосий натижаларидан бири банклар фаолиятини шакллантирилиши ҳисобланади.

Мамлакатимиз иқтисодиётини ривожланиши билан биргаликда инновацион муҳит яратиш имкониятлари ҳам такомиллашиб бормоқда, республикамиз инвесторлари учун замонавий шарт-шароитлар яратиб берилмоқда.

Ҳозирги кунда ахборот технологияларини қўллаган ҳолда жуда кўп инновацион лойиҳалари ишлаб чиқилмоқда. Мижозларнинг жойлашган жойидан катъий назар, алоқа воситалари орқали узоқ масофадан туриб уларга инвестиция хизматлар кўрсатмоқда. Технологик ривожланишдаги ютуқлар туфайли банк операцияларини амалга ошириш, янгидам янги банк хизматлари жорий қилиниши йўлга қўйилган.

Мамлакатга жалб қилинган инвестиция маблағларни иқтисодиётнинг турли соҳаларига инвестициялар кўринишида жойлаштириш жараёни рисклардан холи эмаслиги бунинг оқибатида эса инвестиция самарадорлигини пасайиш эҳтимоли мавжудлиги тижорат банклари омонатчилари инвестициялашга жалб этилган ресурсларини ҳимоя қилишини такозо этади.

Ушбу маблағларнинг тулиқ сақланишини ва ўз эгаларига фоизли даромадлар билан бирга тулиқ қайтарилишини, шунингдек, туловларни амалга ошириш орқали мижозлар ўртасидаги ҳисоб-китобларнинг ўз вақтида ижро этилишини таъминлаш банк тизимида бўлган ишончни янада мўстаҳкамлаш учун ўта муҳим саналади.

Бўш пул маблағларини депозитларга жалб қилиш ва омонатларнинг янги ҳамда жозибадор турларини жорий этиш бўйича тижорат банклари то-

монидан фаол амалга оширилаётган тадбирлар натижасида банклардаги депозитлар ҳажми йилдан-йилга ўсиш суръатига эга. Депозитлар ҳажми 2012 йилнинг 1 июль ҳолатига ўтган йилнинг шу даврига нисбатан 30,5 фоизга ошиб. ушбу ўсиш суръати ҳозирги даврда юқори курсаткич ҳисобланади.

Банкларнинг капиталлашув даражаси ҳамда жалб қилинган депозитлар ҳажмининг сўнгги йилларда ўсиб бораётганлиги, ўз навбатида, банкларнинг кредитлаш ва инвестициялаш имкониятларини ошириб, банк активлари ҳажмининг ҳам ошишини таъминламоқда

Юртимизда амалга оширилган бир қанча амалий тадбирлар натижасида. иқтисодиётнинг реал секторини молиявий қўллаб-қувватлаш мақсадида ажратилган кредитлар қолдиғи 2012 йилнинг 1 июль ҳолатига ўтган йилнинг шу даврига нисбатан 30,2 фоизга ошди. Шу йилнинг биринчи ярмида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларига ажратилган кредитлар ҳажми 2,8 трлн. сумни ташкил қилиб, ишлаб чиқаришни модернизациялаш ва юртимизда рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқарилишини ташкил этиш учун тижорат банклари томонидан жами 2,6 трлн. сўм миқдорида инвестицион кредитлар ажратилди.

Республикамыз тижорат банклари томонидан бериладиган кредитлар ҳажмининг бу қадар юқори суръатларда ўсиши уларнинг ликвидлик даражасини ошириш заруриятини юзага келтиради. Чунки кредитлар юқори рискли операция ҳисобланиб, уларнинг ошиши банкда рискка тортилган активлари ҳажмининг ошишига олиб келади.

Бизнинг фикримизча, иқтисодиётда банклар фаоллигини янада ошириш, шу билан бирга банклар барқарорлигини таъминлаш, жумладан уларнинг ликвидлилик даражасини оширишга қаратилган амалий тадбирларни жорий қилиш муҳим ҳисобланади.

Мамлакатимизда иқтисодиётни модернизациялаш, техник ва технологик жиҳатдан янгилаш ва қайта жиҳозлаш ишлари кенг амалга оширилмоқда. Аниқса, иқтисодиётнинг ёқилғи-энергетика мажмуи, рангли ва қора металлургия,

кимё ва нефть кимёси, енгил саноат, қурилиш материаллари саноати, истеъмол товарлари ишлаб чиқариш, транспорт-коммуникация инфратузилмаси каби етакчи тармоқларини барқарор ва мутаносиб равишда ривожлантиришига алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Бунда уларнинг бошқа соҳалар билан боғлиқ муаммоларини тўлиқ ҳал этиш, тармоқ ишлаб чиқариш имкониятларидан самарали фойдаланиш ва янада ўстириш мақсадида турли муддатларга мулжалланган мақсадли Давлат дастурлари ишлаб чиқиши ва изчил амалга оширилиши ўз самарасини бермоқда.

Ҳозирда республика тижорат банклари инвестиция лойиҳаларини баҳолашда турли усуллардан фойдаланмоқда. Хусусан, инвестиция лойиҳасининг иқтисодий самарадорлигини мустақил равишда ҳисоб-китоб қилиш (модел усули) ёки ишлаб чиқилган компьютер дастури ёрдамида лойиҳанинг иқтисодий самарадорлигини баҳолаш усули (дастурий усул) шулар жумласидандир. Лойиҳа менежери у ёки бу усулни қўллар экан, лойиҳага ҳолисона баҳо бераётганига амин бўлиши керак, Кўпинча амалиёт-субъектларининг лойиҳалари, мавжуд бизнесни кенгайтиришни ёки унинг негизида янги бизнес ташкил этишни назарда тутди.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Ҳозирга кунда инвестицион лойиҳаларни ривожлантиришга қаратилаган тадқиқот иши билан боғлиқ иқтисодчи олимларидан И. Акперов, Т. В. Брайчева, Х.Н.Гизатулин, И.Р. Зарипова, М. Дмитриев, Л.В. Журавлева ва Н.В.Коровлевалар¹ илмий асардаларида ёритилган. Бюджет даромадаларини ташкил этиш ва инвестицион лойиҳаларни ривожлантиришдаги муаммолар МДХнинг Л.Гончаренко, Е.Евстигнеев, А.Исаев, М.Кулишер, В. Пансков,

¹ Акперов И. и др. Казначейская система исполнения бюджета в Российской Федерации. Учебное пособие. - М.: «Финансы и статистика», 2011.; Брайчева Т. В. Государственные финансы. Санкт Петербург.: Питер. 2001. -278с.; Гизатулин Х.Н., Зарипова И.Р. Формирование и проблемы расширения самостоятельности местных бюджетов в условиях рыночных отношений. 2-изд. Уфа: Институт экономики УрО РАН, 2001. -248с.; Дмитриев М. Бюджетная политика в современной России. -М.: Московский Центр Карнеги. 2001. -264с.; Журавлева Л.В. Бюджетная политика как метод государственного регулирования. -М.: Дело. 2001. -264с.; Коровлева Н.В. Бюджетно-налоговая политика-как проявление экономической политики. Региональный аспект. 2-изд. Сыктывкар: Изд. Сыктывкарского Гос. Унив-та, 2000. 196с.

А.Погорлецкий, Д.Тихонов, Т. Юткин каби иқтисодчилари томонидан ўрганилган. Мамлакатимизда бюджет даромадларини оширишни ва инвестицион лойиҳаларни ривожлантиришга муносиб ҳисса қўшиб келаётган олим ва амалиётчи мутахассислардан И.А. Азизова, А. Ваҳобов, Г. Қосимова, Ж.Р.Зайналов, Б.Ш.Хусанов, И. Р. Зарипова, В.Р. Хафизова, Т.С.Маликов, П.Т. Жалилов, Н.Ҳ. Ҳайдаров, З.Х. Срожиддинова ва Ж.Р.Сиддиков² кабиларни мисол келтириш мумкин. Шу билан бирга, бюджет даромадаларини ошириш соҳасида олиб борган олимлардан Х.Қурбонов³ ўз изланиш тадқиқот ишларида бюджет даромадларини оширишни ривожлантиришга қаратилган илмий тадқиқотлар амалга оширилган.

БМИнинг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. БМИ мавзуси Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти илмий-тадқиқот ишлари режаси доирасида бежарилган.

БМИнинг мақсади - Инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришни ривожлантириш тенденцияларини ўрганишдан иборат.

БМИнинг вазифалари. Мавзунинг асосий мазмунини ёритишда ва танлаб олинган тадқиқот йўналишини ёритишда қуйидагилар асосий вазифалар қилиб белгиланди:

➤ Иқтисодий ислохотлари давом этаётган шароитда давлатнинг инвестиция сиёсатини муайян таркибий ўзгаришларни амалга иширишни таъминлашни ўрганиш;

² Азизова И.А. Натижага йўналтирилган бюджетлаштириш. – Т.: 2010. – 152 б.; Ваҳобов А., Қосимова Г. Давлат молиясини бошқариш. Ўқув қўлланма. - Т.: Iqtisod-moliya, 2008. -287б.; Ваҳобов А., Маликов Т. Молия. Дарслик. – Т.: Ношир, 2011. – 712 б.; Зайналов Ж.Р., Хусанов Б.Ш., Раупов Д.У. - «Давлат бюджети» фанидан Ўқув-услубий мажмуа: СамИСИ, 2013. 1203 бет.; Зарипова И. Р. Хафизова В.Р. История развития и современной состояние межбюджетных отношений в России. –Уфа: ГП Принт. 2001. -181с.; Маликов Т.С., Жалилов П.Т. Бюджет-солик сиёсати. – Т.: Академнашр, 2011. – 472 б.; Маликов Т.С., Ҳайдаров Н.Ҳ. Молия: умумдавлат молияси. – Т.: Молия, 2009.; Срожиддинова З.Х. Ваҳобов А.В., Сиддиков Ж.Р. Государственный бюджет Республики Узбекистан. Учебное пособие. Т.: ТФИ. 2001. 107с

³ Қурбонов Х. Бюджетлараро муносабатларни такомиллаштириш. Иқтисод фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. -Тошкент: 2010. - 24б.

- Инвестицияларни жалб этиш имкониятларини ошириш йўлларини ўрганиш;
- Иқтисодийни модернизация инновацион ривожлантиришни жадаллаштиришда инвестиция омилидан фойдаланишни аҳамиятини ёритиш;
- Инвестицион лойиҳаларини самарадорлигини баҳолаш кредитлаш тартибини ўрганиш;
- Инвестиция лойиҳаларини сезгирлиги таҳлилини ёритиш;
- Инвестиция маблағларини таркибий тузилишидаги тартибли бошқариш омилларини ўрганиш;
- Инвестицион лойиҳаларни молиялаштиришда синдиялаштирилган кредитлашни қўллаш имкониятларини ўрганиш;
- Инвестиция лойиҳаларини бошқариш стратегиясини имкониятларини аниқлаш;
- Инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш механизmlарини ривожлантириш тенденцияларига илмий таклифлар ва амалий тавсиялар бериш.

Тадқиқот объекти сифатида - Давлат молиясини бошқариш органларининг, хусусан, Каттақурғон туман иқтисодий ва ҳудудларни комплекс ривожлантириш бўлими юзасидан амалий фаолият танлаб олинди.

Тадқиқотнинг предмети сифатида - Бевосита ўрганиш бўлиб унда инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришни ривожлантириш тенденцияларини ташкил қилади.

Ҳимояга олиб чиқилаётган асосий ҳолатлар:

- ҳозирги шароитда инвестиция лойиҳаларини ривожлантириш орқали бюджет тизими моҳиятининг очиб берилганлиги;
- молиявий соҳаларда инвестиция лойиҳалардан самарали фойдаланиш аҳамиятининг аниқланганлиги;

➤ инвестиция лойиҳаларини ривожлантиришни молиявий муаммоларни ва уни оптималлаштириш имкониятлари такомиллаштирилган шакллариининг ишлаб чиқилганлиги ва амалиётда қўллаш бўйича амалий тавсияларнинг берилганлиги билан белгиланади.

БМИ илмий янгилиги:

- инвестиция лойиҳаларини ташкил этишда маълумотлар очиқ-ойдинлигини таъминланиши бўйича муаллифлик таклиф берилди;
- инвестиция лойиҳаларни амалга оширувчи давлат субъектлари ваколатларини тартибга солиш юзасидан таклифлар берилди;
- инвестиция лойиҳаларни режалаштириш ва тартибга солиш борасида таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилди;
- инвестиция лойиҳаларини молиялаштириб берувчиларнинг ҳуқуқий ҳимоясини таъминлаш юзасидан таклифлар берилди.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқотнинг илмий аҳамияти иқтисодиётни модернизациялаш шароитида инвестиция лойиҳаларининг бюджет даромадларидаги барқарорлигини такомиллаштиришга уларни жорий элементининг илмий концепциясини ишлаб чиқишга асос бўлиши билан белгиланади. Тадқиқот жараёнида олинган илмий хулосалар ва тавсиялар, “Молия”, “Давлат бюджети” каби фанларини ўтишда фойдаланиш мумкин.

Натижаларнинг жорий қилиниши. БМИнинг таклиф ва тавсиялар Каттақурғон туман иқтисодиёт ва ҳудудларни комплекс ривожлантириш бўлими (24 май 2018 йил) томонидан амалиётга қўллаш учун қабул қилинган.

Ишнинг синовдан ўтиши. БМИнинг асосий хулоса ва натижалари республика илмий-амалий конференцияларда маъруза кўринишида баён қилинган ва мақулланган.

БМИ СамИСИ “Молия ва суғурта хизматлари” кафедрасининг мажлисида муҳокамадан ўтган ва ҳимояга тавсия этилган.

БМИ тузилиши ва ҳажми. БМИ таркибий жиҳатдан кириш, тўрт боб, хулоса ва таклифлар, фойдаланган адабиётлар рўйхатидан иборат. Унинг умумий матни 71 бет бўлиб, унда 8 та жадвал, 1 та расм мавжуд.

I БОБ. ЎЗБЕКИСТОНДА ИНВЕСТИЦИЯ ФАОЛИЯТИНИ АМАЛГА ОШИРИЛИШИГИ ХУСУСИЯТЛАРИ

1.1 Иқтисодий ислохотлари давом этаётган шароитда давлатнинг инвестиция сиёсатини муайян таркибий ўзгаришларни амалга иширишни таъминлаш

Мамлакатимиз ва унинг алоҳида минтақалари иқтисодиёти самарадорлиги бевосита инвестиция сиёсатининг характери ва микёсларига боғлиқ. Инвестициялар республикамиз ижтимоий-иқтисодий ривожланишидаги минтақавий тафовутлар ва номутаносибликларни қисқартиришнинг муҳим воситаси бўлиб, улардан мақсадга мувофиқ фойдаланиш минтақаларда мавжуд табиий-иқтисодий ва меҳнат ресурсларида самарали фойдаланишга ва шу орқали иқтисодиётнинг ҳудудий таркибини такомиллаштиришга имкон беради.

Иқтисодий ислохотлар давом этаётган йилларда давлатнинг инвестиция сиёсати иқтисодиётда муайян таркибий ўзгаришларни амалга оширишни таъминлади, бозор иқтисодиёти асосларининг шаклланишига ижобий таъсир кўрсатди ва иқтисодий ўсиш учун зарурий шарт-шароитларнинг барпо этилишига олиб келди.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, республикамизда 1996 йилдан бошлаб инвестициялар мунтазам ўсиш тенденциясига эга бўлмоқда (1-жадвал).

Минтақалар инвестиция фаолиятида сезиларли тафовутлар мавжудлигини таъкидлаш лозим. Хусусан, Андижон, Самарқанд, Фарғона, Қашқадарё, Жиззах, Навоий, Хоразм вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикасида 2002 йилда 1995 йилга нисбатан капитал маблағларнинг ўсиш суръатлари республика даражасидан юқори бўлди. Айни вақтда, минтақалар иқтисодиётига жалб этилган инвестицияларнинг турли суръатларда ўсиши мамлакатимиз ижтимоий-иқтисодий ривожланишидаги минтақавий тафовутларнинг ўсишига олиб келди. (2-жадвал)

**Ўзбекистон республикаси минтақалари бўйича капитал қўйилмалари
динамикаси⁴**

(ўтган йилга нисбатан фоиз ҳисобида)

Худудлар	Йиллар				2017 йилда 1996 йилга нисбатан
	1996	2000	2016	2017	%
Қорақалпоғистон	261	83,0	99,0	109,0	156,6
Андижон	46,7	101,0	103,0	105,0	194,3
Бухоро	360	108,0	102,0	103,0	90,7
Жиззах	164	111,0	138,0	132,0	227,8
Қашқадарё	230	93,0	115,0	94,0	156,2
Навоий	129	116,0	111,0	100,2	168,2
Наманган	126	103,0	100,2	100,5	106,5
Самарқанд	170	104,0	105,0	102,0	173,0
Сурхондарё	182	102,0	110,0	105,0	136,9
Сирдарё	660	100,2	94,0	88,0	105,0
Тошкент	240	106,0	103,0	102,0	115,4
Фарғона	198,7	107,0	103,0	108,0	191,0
Хоразм	250	102,0	103,0	105,0	183,3
Тошкент шаҳри	330,3	92,0	100,4	80,0	106,7
Ўзбекистон Республикаси	107,00	101,0	103,7	103,8	149,2

Бу, энг аввало, иқтисодиётнинг устувор тармоқларига йуналтирилган лойиҳаларни молиялаштириш билан боғлиқ бўлиб, уларнинг амалга оширилиши мамлакатнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминловчи стратегик аҳамиятга ага ишлаб чиқариш турларининг ривожланишига олиб келди. Бу соҳада Қашқадарё ва Бухоро вилоятлари алоҳида ўрин тутиб, улар мамлакатимиз ёкилғи-энергетика манбаларининг муҳим базаси ҳисобланади. Шунингдек, Навоий ва Самарқанд вилоятларида тоғ-кон саноатини ривожлантиришга, жумладан, олтин, мис ва вольфрам казиб олишга йирик капитал маблағлар сарфланганини таъкидлаш лозим. йирик инвестиция маблағлари эвазига Бухорода нефтни қайта ишлаш заводи, Қашқадарё вилоятининг Кукдумалоқ конида компрессор станцияси ишга туширилди, Фарғона нефтни қайта ишлаш заводи таъмирланди, Шуртан газ-кимё

⁴Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган

мажмуаси курилиб ишга туширилди, Навоий-Зарафшон газ қувурлари магистрالي ётқизилди. Бу чора-тадбирларнинг натижаси улароқ, Бухоро, Қашқадарё ва Фарғона вилоятларида нефт ва газ қазиб олиш ҳамда нефтни қайта ишлаш тармоқларининг қудратли салоҳияти барпо этилди. Энергетика саноати ривожланишига йирик капитал маблағлар ажратилди. Натижада Янги Ангрен ГРЭСининг 7-энергия блоки куриб ишга туширилди, Сирдарё ГРЭСи модернизация қилинмоқда, Толимаржон ГРЭСи курилиши давом этмоқда, бир неча юз қилометрлик электр ўзатувчи линиялар ишга туширилди. Таркибий ўзгаришлар шароитида давлат иқтисодий сиёсатининг устувор йуналишларидан бири машинасозлик соҳаси ҳисобланади. Шу муносабат билан 1995 йилда Андижон вилоятига киритилган капитал маблағлар ҳажми сезиларли даражада ўсди. Мазкур йилда вилоятнинг республика иқтисодиётига киритилган инвестициялардаги жами улуши 22,1 фоизни ташқил этди, Натижада Андижонда “ЎЗДЭУ ” автомобил заводи ва бутловчи қисмлар ишлаб чиқарувчи қатор заводлар куриб ишга туширилди. Бу даврда ишлаб чиқаришга йуналтирилган иневестицияларининг 92,4 фоизи автомобил саноати ҳиссасига туғри келди. Самарқанд вилоятида машинасозлик тармоғи ривожланишига ("СамКОЧавто" мини-автобуслари ишлаб чиқариш), Тошкент шаҳрида фаолият курсатаётган корхоналарни таъмирлаш ва модернизация қилишга, Жиззах вилоятида аккумулятор заводини таъмирлашга йирик маблағлар сарфланди. Навоий, Самарқанд вилоятларида рангли металлургия саноатини ривожлантиришга, Фарғона вилояти ва Қорақалпоғистон Республикасида кимё саноатини, айниқса, Қунғирот сода заводини куришга сезиларли микдорда инвестиция маблағлари киритилди. Кейинги йилларда истеъмол моллари ишлаб чиқаруви енгил ва озик-овкат саноатини ривожлантиришга инвестициялар ҳажми сезиларли ўсди. Шунингдек, транспорт ва алоқа соҳасига, айниқса, Андижон, Навоий, Наманган, Самарқанд вилоятларида ва Қорақалпоғистон Респуб ликаларида капитал қуйилмалар ҳажми ошди. Мазкур вилоятлар амалга оширилган интенсив инвестиция сиёсати натижасида ўзларининг иқтисодий салоҳиятларини сезиларли даражада мустаҳкамладилар. Чунончи, агар 1996 йилда Андижон вилоятининг

Республика ялпи саноат маҳсулотигади улуши 6,8 фоизни ташқил қилган бўлса, 2017 йилга келиб мазкур курсаткич 8,8 фоизгача ўсди. Шунингдек, мазкур даврда Бухоро вилоятининг республика ялпи саноат маҳсулотигади салмоғи 3,8 фоиздан 6,6 фоизгача, Навоий вилоятининг салмоғи 4,1 фоиздан 12,7 фоизгача, Самарқанд вилоятининг салмоғи 3,6 фоиздан 4,3 фоизгача, Тошкент вилоятининг салмоғи 12,2 фоиздан 14,4 фоизгача ўсди. Айни вақтда бозор муносабатлари сушт жорий этилаётган ва инфратўзилма тармоқлари заиф ривожланган вилоятларда инвестиция фаоллиги паст даражада сақланиб колмоқда. Хусусан, 2017 йилда жами инвестицияларнинг 1,9 фоизи Сирдарё, 3,3 фоизи Сурхондарё, 3,8 фоизи Наманган, 4,6 фоизи Хоразм вилоятлари ҳиссасига туғри келди, холос.

2-жадвал

2017 йилда ўзбекистон республикаси иқтисодиётига жалб этилган инвестициялар ҳажми ва ҳудудий таркиби⁵

Ҳудудлар	Асосий капиталга киритилган инвестициялар	
	Млрд. сум	жамига нисбатан % ҳисобида
Қорақалпоғистон Республикаси	72,9	5,1
Андижон	56,8	3,9
Бухоро	88,8	6,2
Жиззах	66,7	4,6
Қашқадарё	209,3	14,5
Навоий	96,3	6,7
Наманган	54,3	3,8
Самарқанд	63,4	4,4
Сурхондарё	47,0	3,3
Сирдарё	26,8	1,9
Тошкент	123,1	8,5
Фарғона	145,9	10,1
Хоразм	66,9	4,6
Тошкент шаҳри	258,6	17,9
Ўзбекистон Республикаси	1442,4	100

Бу эса республика ижтимоий-иқтисодий ривожланишидаги минтақавий тафовутларнинг йириклашувиға сабаб бўлмоқда. Республикамиз ва унинг минтақалари иқтисодиётиға киритилаётган инвестицияларнинг такрор ишлаб чиқариш таркибида сезиларли ўзгаришлар юз бермоқда (3-

⁵ Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қумитаси маълумотлари асосида тузилган.

жадвал). Агар 1998 йилда фаолият кўрсатаётган корхоналарни таъмирлаш ва техник жиҳатдан қайта қуроллантиришга республика миқёсида жами инвестицияларнинг 14,6 фоизи йуналтирилган бўлса, 2017-йилга келиб у 46,8 фоизни ташкил этди. Жиззах вилоятида мазкур кўрсаткич 2,7 фоиздан 54,8 фоизгача, Сирдарё вилоятида 4,0 фоиздан 15,4 фоизгача. Фарғона вилоятида 6,6 фоиздан 71,5 фоизгача Бухоро вилоятида 19,3 фоиздан 63,6 фоизгача, Хоразм вилоятида 11,7 фоиздан 72,1 фоизгача, Андижон вилоятида 5,8 фоиздан 78 фоизгача етди.

Фаолият кўрсатаётган корхоналарни кенгайтиришга сарфланаётган инвестицияларнинг улуши 2017 йилда 12,4 фоизга тенг бўлди

Республикада чуқур таркибий ўзгаришлар амалга оширилаётган бугунги кунда инвестицияларнинг ички манбалари инвестицияларга бўлган талабни тўла қондира олмаяпти. Туловга ноқобиллик муаммолари, кредит ресурсларининг қимматлиги, зарар кўриб ишлаётган корхоналар сонининг ўсиши минтақалар ишлаб чиқариш соҳаларини ривожлантиришга йуналтирилаётган маблағларнинг ўсишига йўл қўймапти. Бундай шароитда хорижий инвестицияларни кенг миқёсда жалб этиш ва улардан самарали фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади.

Мамлакатимиз минтақаларининг табиий-иқтисодий ресурсларга бой эканлиги, иқтисодий тараққиётда барқарорликнинг вужудга келганлиги ва хорижий инвесторлар учун жорий зтилган имтиёзлар тизими минтақаларга хорижий инвестициялар жалб этишда муҳим омиллардан ҳисобланади. Юқоридаги мухтасар таҳлил натижаларини умумлаштирган ҳолда мамлакатимизда амалга оширилаётган инвестиция фаолиятининг қўйидаги ҳудудий хусусиятларини алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин:

- Ўзбекистонда амалга оширилаётган устувор тармоқларни қўллаб-қувватлашга йуналтирилган инвестиция сиёсати натижасида республикада маъмурий-ҳудудий бирликлари иқтисодиётига жалб этилаётган инвестицияларнинг тўсиш суръатларида сезиларли тафовутлар юз берди. Инвестиция-

ларнинг асосий қисми устувор тармоқларни ривожлантириш учун шарт-шароитларга эга бўлган ҳудудлар - Қашқадарё, Бухоро, Тошкент, Фарғона, Андижон вилоятлари ва Тошкент шаҳри ҳиссасига тўғри келмоқда

- инвестицияларнинг такрор ишлаб чиқариш таркибидаги ўзгаришлари фаолият курсатаётган корхоналарни таъмирлаш ва техник жиҳатдан қайта қуrolлантиришга сарфланаётган инвестициялар улушининг ўсишида ўз аксини топмоқда.

Ўзлаштирилган хорижий инвестициялар ва кредитларнинг ҳудудий таркибида ҳам сезиларли тафовутлар кузатилади.

3-жадвал

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ МИНТАҚАЛАРИ БЎЙИЧА 2017-ЙИЛДА ХОРИЖИЙ ИНВЕСТИЦИЯЛАР ВА КРЕДИТЛАРНИНГ ЎЗЛАШТИРИЛИШИ

Худудлар	Хорижий инвестициялар	
	жамига нисбатан, %	асосий капиталга киритилган инвестицияларга нисбатан, %
Қорақалпоғистон Республикаси	2,6	10,7
Андижон	4,1	21,3
Бухоро	2,8	9,2
Жиззах	0,2	0,7
Қашқадарё	17,6	24,8
Навоий	3,7	11,3
Наманган	3,4	18,7
Самарқанд	2,0	9,1
Сурхондарё	0,2	1,1
Сирдарё	0,4	4,6
Тошкент	8,8	21,2
Фарғона	23,7	47,9
Хоразм	9,9	43,7
Тошкент шаҳри	18,4	21,0
Ўзбекистон Республикаси 1	100	20,4

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

1.2 Инвестицияларни жалб этиш имкониятларини ошириш йўллари

Давлатнинг иқтисодий ривожланиши ва унда ишлаб чиқаришни кенгайтиришнинг энг асосий йуналишларидан бири бу давлатнинг иқтисодий сиёсатидир. Шундай экан, миллий иқтисодиётни ҳар томонлама риножлантириш фаол инвестиция сиёсатини юргизишни талаб қилади.

Бозор иқтисодиётини ривожлайтириш мақсадида Ўзбекистон ҳукумати инвестиция жараёнини такомиллаштиришга доимий эътибор қаратиб келмоқда. Сунгги беш йилда республикада ўсиш курсаткичи 8-8,5 фоизни ташкил келиб бу Марказий Осиёдаги давлатлар орасида энг яхши курсаткич сифатида эътироф этилмоқда. Эришилган натижалар Халқаро Молиявий институтлар томонидан, жумладан Халқаро Валюта Фонди, Жакон банки, Осиё Тараққиёт банки томонидан юкори баҳоланмоқда.

Юртимизда мўстақилликнинг дастлабки кунлариданоқ инвестицияларни, хусусан, хорижий инвестицияларни устувор инвестицион лойиҳаларга жалб қилишга алоҳида эътибор берилди. Инвестицион фаолиятнинг эркинлиги ва ривожланишини таъминлаш мақсадида унинг ҳуқуқий асосини мўстаҳкамлаш учун «Инвестиция фаолияти туғрисида»ги, «Чет эл иивестициялари туғрисида»ги, «Чет эллик инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлари ва уларни ҳимоя қилиш чоралари туғрисида»ги қонунлар қабул қилинди. Шу билан Ўзбекистонда қулай инвестициявий муҳит шакллантирилди, хорижий инвесторларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича қонун йўли билан кенг қўламдаги имтиёзлар, афзалликлар ва кафолатлар тизими белгиланди. 10 алрел 2012 йилда мамлакатимиз президенти томонидан қабул қилинган ПФ-4434 “Туғридан-туғри хорижий инвестициялар жалб этилишини рағбатлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар туғрисида”ги Формони ҳам бунга яққол мисол бўладн.

Бугунги кунга келиб иқтисодиётнинг етакчи тармоклари ва соҳаларида хорижий инвестициялар иштирокида 4,2 мингтадан купроқ корхона ташкил қилинди ва муваффақиятли фаолият юритмоқда. Ҳар йили 3,0 миллиарддан

кўпроқ асосан туғридан- туғри хорижий инвестициялар ўзлаштирилмоқда, мамлакат иқтисодиётига киритилаётган инвестиция умумий ҳажмининг 26,6 фоиздан кўпроғи уларнинг хиссасига туғри келади_ Бу эса хорижий инвесторларнинг республика иқтисодиёти барқарорлиги ва пишиқ-пухталигига, уни ривожлантириш истикболларига қизиқиши ҳамда ишончи ортиб бораётганлигидан яққол далолат беради.

Шу билан бирга, жаҳон молиявий иқтисодий инқирози давом этаётганлиги, жаҳон ва минтақавий инвестиция бозорларида рақобат кучайиб бораётганлиги мамлакатда яна ҳам қулайроқ инвестиция муҳитини яратиш, ишлаб чиқаришларни модернизация қилиш, техник ва теҳнологик янгилаш бўйича лойиҳаларни амалга ошириш учун хорижий инвестициялар жалб этилишини рағбатлантириш, шунингдек, хорижий инвесторлар билан ишлашдаги мавжуд бюрократик ғовлар ва тўсиқларни бартараф этиш, хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналар фаолиятига давлат ва назорат идоралари томонидан ноқонуний аралашувларга йул қўймаслик борасида қўшимча чора-тадбирлар қабул қилинишини тақозо этмоқда.

Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти И.А.Каримовнинг иқтисодиётни реал секторида инвестиция жараёнларини фаоллаштиришда тижорат банклари иштирокини кучайтиришга йуналтирилган топшириқлари ва дастурий кўрсатмалари ижросини таъминлаш мақсадида, банklar томонидан ҳисобот йилида миллий ва хорижий валютада иқтисодиётнинг реал сектори корхоналари лойиҳаларини молиялаштириш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш соҳасидаги фаол ишлар давом эттирилмоқ- да Бунда рақобатбардош, импорт урнини босувчи ва экспортбоп маҳсулотлар ишлаб чиқариш, иқтисодиётининг устувор тармоқларида ишлаб чиқаришни модернизациялашни кўзда тутувчи инвестиция лойиҳаларига эътибор кучайтирилган. 2017-йилда тижорат банкларининг инвестиция жараёнларидаги иштироки янада фаоллашиб, корхоналарни модернизация қилиш, теҳнологик ва техник жи-

хатдан қайта жихозлаш мақсадларида тижорат банклари томонидан утган йилга нисбатан 35 фоизга кўп инвестициявий кредитлар ажратилган.

Банкларнинг ўтган йиллардаги фаолиятининг муҳим йуналиши сифатида ўзининг балансига берилган иқтисодий ночор корхоналарни қайта тиклашга янги ёндашув бўлмоқда. Йўлга қўйилган механизм бундай корхоналардаги ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, ушбу корхоналарни молиявий, соғломлаштиришга қўшимча сармоялар киритишни кўзда тутди. Рақобатбардош маҳсулотларнинг янги турларини чиқаришни йўлга қўйиш ва бошқарувнинг замонавий усулларини қўллаш инги иш ўринларини яратишга кўмаклашади. Янгиланган корхоналар асосида рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқаришни ташкиллаштириш уларни хорижий стратегик инвесторлар учун жозибадор қилади.

Жаҳон тажрибаси кўрсатишича, кенг иқтисодий ислохотларни амалга ошириш инвестицияларни, хусусан, турли соҳалардаги инвестицион лойиҳаларини самарали равишда амалиётга татбиқ этиш билан кўпроқ таъминланиши мумкин экан. Инвестицион лойиҳатар, аввало, устувор тармоқлари, яъни нефт ва кимё саноати, транспорт, энергетика, ер ости қазилма бойликларини ишлаб чиқаришга, қурилиш, телекоммуникация тармоқларига. қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқаришга ва уларни кенг қайта ишлашга, туризм соҳасини ривожлайтиришга қаратилиши лозим. Амалга оширилаётган инвестицион лойиҳаларнинг ҳажми ва миқдорида қараб иқтисодиётда юз бераётган ўзгаришлар ҳақида хулосалар чиқариш мумкин.

Шундай экан, республикамизда қулай инвестицион муҳит яратиш, инвестициялар жалб этилишини рағбатлантириш, шунингдек, хорижий инвесторлар билан ишлашдаги муаммоларни бартараф этиш, хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналар фаолиятига давлат органларининг ноқонуний аралашувларга йўл қўймаслик борасида қўшимча чора-тадбирлар ишлаб чиқишни тақозо этмоқда.

1.3 Иқтисодийни модернизация инновацион ривожлантиришни жадаллаштиришда инвестиция омилидан фойдаланишни аҳамияти

Ҳозирги 2018 йил охиригача амалга оширилиши мўлжалланган нефт-газ, кўмир саноати, қишлоқ хўжалиги машинасозлиги тармоқларини модернизациялаш, техник ва технологик қайта жиҳозлаш дастурлари, 2021 йилга қадар мўлжалланган қурилиш материаллари, пахта тозалаш, кимё, ёғ-мой, фармацевтика саноати корхоналарини модернизациялаш, техник ва технологик қайта таъмирлаш дастурларининг сўнгги босқичлари давом эттирилмоқда. Умуман, мамлакатимиздаги 2018-2021 йиллар мобайнида ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик жиҳатдан қайта қурулантириш бўйича энг муҳим лойиҳаларни амалга ошириш бўйича чоралар дастури турли лойиҳаларни ўз ичига олган.

Ўзбекистонда ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик жиҳатидан қайта жиҳозлаш чора-тадбирларини амалга ошириш турли воситалар ва йуналишлар бўйича давлат томонидан қўллаб-қувватлаб келинмоқда. Жумладан:

- фойда солиғи бўйича солиққа тортиш базасини 3 йил мобайнида камайтириш ҳуқуқи берилиши;
- ягона солиқ тўлови бўйича солиққа тортиш базаси 5 йил мобайнида янги харид қилинган асбоб-ускуна қийматига камайтирилиши;
- мол-мулк солиғидан 5 йил муддатга озод этилиши;
- лойиҳаларнинг дастлабки техник-иқтисодий асосланиши бўйича тайёрланган узоқ муддатли асбоб-ускуналарни харид қилишга аванс маблағлари ажратилиши имконияти;
- хорижий инвесторларга қўшимча имтиёзлар тақдим этган ҳолда лойиҳаларни амалга оширишга жалб этишга кумаклашиш
- технологик асбоб-ускуналарни олиб киришда кўзда тутилган божхона тўловлари бўйича имтиёзларни бутловчи маҳсулотлар ва эҳтиёт қисмларга ҳам татбиқ этиш;

- муҳандислик ва ишлаб чиқариш объектларини уларнинг лойиҳа хужжатларини ишлаб чиқиш билан бир вақтда куриб бориш;

- энергия ташувчиларнинг барча турлари ҳамда коммунал хизматларнинг асосий турларига нархлар ошишини чеклаш;

- ҳукумат томонидан тижорат банкларига ажратилган мақсадли ресурслар ҳисобига имтиёзли кредитларни тақдим этиш на бошқалар.

Бу каби имтиёзлар ва қулайликлар яратилиши иқтисодийни модернизациялаш жараёнларида инвестициялар иштирокини рағбатлантириб, уларнинг ҳажми аҳамиятли даражада кўпайишига олиб келди.

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, иқтисодийни модернизациялаш, унда муҳим таркибий силжишларни амалга ошириш, турли даражалардаги хўжалик фаолиятининг миқдор ва сифат кўрсаткичларини яхшилашда инвестициялар энг асосий восита ҳисобланади. Айниқса, ривожланишни инновацион турига ўтилаётган ҳозирги шароитда мамлакатимизда хўжалик субъектларининг рақобатбардошлик даражасини ошириш асоси сифатида инновацион ишланмаларга инвестицияларни жалб этишга эътиборни кучайтириш тақозо этади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2009 йил 12 мартдаги ПҚ-1072-сонли қарорига мувофиқ ҳозирда ҳам инновацион лойиҳаларни молиялаштириш чоралари дастурига корхоналарнинг хусусий маблағлари, тижорат банкларининг кредитлари, Ўзбекистон Тикланиш ва тараққиёт жамғармаси маблағлари, хорижий инвестиция ва кредитлар ҳисобидан амалга оширилиши кузда тутилган.

Иқтисодий тармоқлари инновацион салоҳиятини ошириш мақсадида республикамиз корхоналарида амортизация ажратмалари, соф фойла ва буюртмачиларидан мақсадли тушумларнинг бир қисми ҳисобига янги технологиялар ва модернизациялаш фондларини яратиш; тармоқлар па корхоналарни инновацион ривожлантириш бўйича таркибий бўлинмалар ва

лойиха-конструкторлик бюроларини ташкил этиш; ўқув, илмий-тадқиқот муассасалари ва лойиха-конструкторлик ташкилотларини амалий илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишларини бажариш қисми бўйича давлатнинг мақсадли фондларига фойда солиғи, ягона солиқ тулови, ҚҚС ва мажбурий туловларни тулашдан қисман озод этиш; илмий-тадқиқот муассасалари учун асбоб-ускуналарни божхона туловларидан озод қилиш каби муҳим чора-тадбирлар амалга ошириб келинмоқда.

Айни пайтда, модернизациялаш жараёни жадаллашган ҳамда инновациялар кучайган шароитда иқтисодиётга жалб этилаётган инвестицияларнинг таркиби ва сифатини такомиллаштириб бориш асосий шартлардан бири сифатида намоён бўлади. Бу ҳолат давлатнинг инвестицион стратегиясида ҳар томонлама ҳисобга олинган бўлиши лозим.

Давлатнинг иқтисодий сиёсатнинг муҳим таркибий қисми сифатидаги инвестицион стратегияси миллий иқтисодиётдаги капитал қўйилмалар ҳажми, таркибий тузилиши, йўналишини, шунингдек, инвестициялардан фойдаланиш манба ва йўналишларини аниқлаб беради. Бу эса мамлакат иқтисодиётини модернизациялашнинг устувор йўналишларида инвестиция ресурсларидан максимал фойдаланишни таъминлайди. Шунингдек, инвестицион стратегия мамлакатдаги инвестиция муҳити, инвестицион салоҳият ҳамда шу омиллар орқали белгиланувчи инвестицион жозибадорликнинг ҳолатига таъсир кўрсатади.

Иқтисодиётни модернизациялаш ва инновацион ривожланишни жадаллаштириш шароитида инвестицион фаолиятни янада кенгайтириш, энг аввало, мазкур жараённинг табиати ва ривожланиш тавсифи билан боғлиқ шарт-шароитларни тақозо этади. Булар жумласига инвестицияга оид инфратузилма муассасаларининг ривожланганлик даражаси; мамлакат ва унинг турли ҳудудларидаги инновацион муҳитнинг жозибадорлиги; инвестиция билан боғлиқ хавф-хатарлар; мамлакатдаги хорижий ва миллий инвесторлар фаолиятини тартибга солувчи самарали меъёрий-ҳуқуқий база

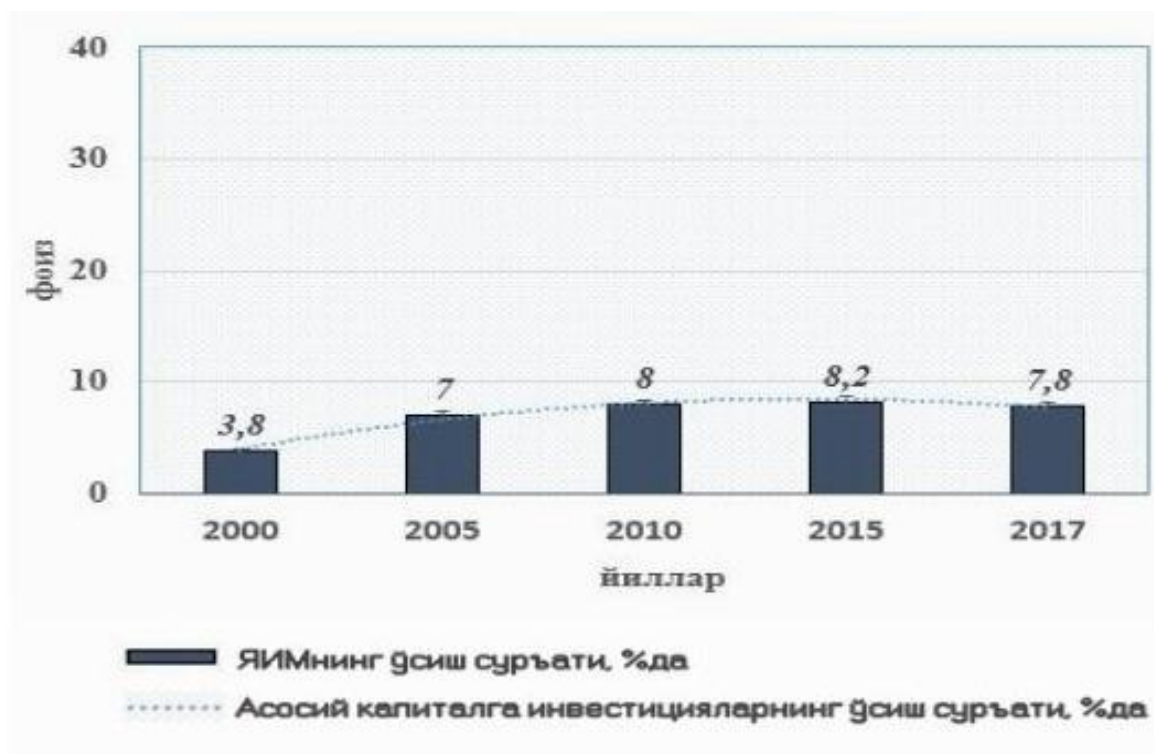
мавжудлиги; инвестиция жараёнларини тартибга солувчи давлат муассасаларининг роли кабиларни киритиш мумкин..

Айни пайтда, иқтисодиётни модернизациялаш ва инновацион ривожланишни жадаллаштиришда инвестициялардан самарали фойдаланиш асосий макроиқтисодий кўрсаткичлар, жумладан, иқтисодий ўсиш суръатлари ва сифат, истеъмол ва жамғарма ўртасидаги нисбатлар, иқтисодиётнинг тармоқ тузилишидаги муҳим таркибий силжишлар ва бошқа омилларга боғлиқ. Бунда шунингдек, инвестиция омилига таянган ҳолда модернизациялашнинг юқори суръатларига эришиш учун давлат ва хусусий сектор ҳатти-ҳаракатларининг мувофиқлигини таъминловчи муассасалар тизими зарур.

Инвестиция фаолиятига баҳо беришда ялпи ички маҳсулот ва инвестицияларнинг ўсиш суръатларини ўзаро таққослаш муҳим ҳисобланади. 1 -расмдан кўринадик, мамлакатимизда бу борадаги ижобий ҳолатга, яъни, инвестициялар ўсиши ялпи ички маҳсулот ўсишига нисбатан жадалроқ суръатларда боришига 2005 йилдан эришилган бўлса 2010, 2015, ва 2017 йилларга келиб бу жараён мувофиқ равишда 2,7, 3,1 ва 4 баравар жадалроқ кечди.

Албатта, инвестициялар ўсиш суръатларидаги ижобий маънодаги бундай "сакрашлар" манбаи сифатида иқтисодиётимизда мавжуд бўлган ҳамда кейинги йилларда яратилган қатор шарт-шароитларни келтириш мумкин. Бу энг аввало, республикамиздаги бой табиий-минерал ресурслар захираси, ички истеъмол бозорининг салоҳияти ва жадал равишда кенгайиб бориши, ишчи кучи маълумоти ва малакаси даражаси юқорилиги, миллий на хорижий инвесторлар капитал қўйилмалари рентабеллик даражаси ошиб бориши билан изоҳланади. Шунингдек, экспортбоп маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи тармоқ ва соҳаларга инвестицияларни жалб этишни рағбатлантириш натижасида инвестиция товарлари ишлаб чиқарувчи

тармоқларнинг жадал ривожланиши ички инвестиция имкониятларини аҳамиятли даражада кенгайтирди.

1-расм. Ўзбекистонда ЯИМ динамикаси ва асосий капиталга инвестициялар (ўсиш суръати, олдинги йилларга нисбатан фоизда)⁶

⁶ Муаллиф томонидан қўйидаги манбалар асосида тузилган: Ўзбекистоннинг йиллик статистик тўплами, 2017-Т., 2017 O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning O'zbekiston xalqiga yangi yil tabrigi. – [www.http://gov.uz](http://gov.uz)

II БОБ. ИНВЕСТИЦИЯ ЛОЙИҲАСИ САМАРАДОРЛИГИНИ БАҲОЛАШ ВА МОЛИЯЛАШТИРИШНИ БОШҚАРИШ АМАЛИЁТИ ВА ТАҲЛИЛИ

2.1 Инвестицион лойиҳаларини самарадорлигини баҳолаш кредитлаш тартиби

Бугунги кунда республика тижорат банкларида кичик тадбиркорлик субъектлари лойиҳаларини молиялаш учун халқаро молия институтларининг (ЕТТБ, ОТБ, ХТТБ ва бошқаларнинг) кредит линиялари очилган. Халқаро молия институтлари шартларидан бири, улар томонидан белгиланган лойиҳанинг самарадорлик мезонидир. Масалан, бу мезонлар қўйидагича белгиланган.

Лойиҳанинг менежерининг вазифаси лойиҳани самарадорлик нуқтаи назаридан баҳолабгина қолмасдан, шу билан бирга, кредитни узишнинг муайян графигини тузишдан ҳам иборат. Бунинг учун ойларга бўлинган, кейинги йиллар учун эса, йил чоракларига бўлинган молиявий прогноз (модел) тузган яхшироқ. Фақат шундагина қайси пайтда лойиҳа пул маблағлари тақчилигини сезишини, қайси пайтда эса қарз узиш учун етарли маблағ бўлишини кўриш мумкин. Бу гап айниқса, мавсумий йуналишга эга бўлган лойиҳаларга тегишли. Кейинчалик, лойиҳа амалга оширилгач, вужудга келган вазиятга қараб, моделга турли тузатишлар киритиш, бундай вазиятнинг сабаблари ва оқибатларини топиш мумкин.

Келтирилган вариантларнинг ҳаммасини мисол ёрдамида кўздан кечирган яхшироқ. Хусусий фирманинг мавжуд фаолиятни кенгайтиришни, яъни девор ва шиплар учун поливинилхлориддан (ПВХ) панеллар ишлаб чиқаришга мўлжалланган қўшимча ускуна сотиб олишни назарда тутувчи инвестициялаш лойиҳасини кўриб чиқамиз. Ушбу лойиҳани амалга ошириш мақсадида фирма ускуна сотиб олиш учун 146600 АКШ доллари миқ дорида кредит сўраб, банкка мурожаат қилади.

	ЕТТБ мезонлари	ОТБ мезонлари
Лойиҳада субъектнинг ўз иштироки	min 25%	Min 25%
Активларнинг рентабеллик коэффиценти (RQA)	-	12%
Қарзни узиш харажатлари коэффиценти (DSR)	1,5	Учинчи йилда 1,5
Ички даромадлар нормаси (IRR)	15%	Min 13% ва сармоянинг ўртача кийматидан кўпроқ (WACC)

Масаланинг ҳамма жиҳатлари (хом ашё ва тайёр маҳсулот бозорининг маркетинги, ускуналар бозорининг маркетинги, фирманинг молиявий имкониятлари. ускунани ўрнатса буладиган ишлаб чиқариш майдонининг мавжудлиги, тажрибали мутахассислар борлиги ва ш.к) ўрганилган ва улар бу иш учун қониқарли ҳолатда деган шарт билан лойиҳанинг самарадорлигини таҳлил қилишга ўтамиз. Бунинг учун фақат янги ускунада ишлаб чиқарилган маҳсулотдан келадиган пул маблағлари оқимини ҳисобга олиб модел тузиш зарур, сўнгра эса бу моделдан алоҳида тарзда, нақд пуллар умумий оқимини ўз ичига оладиган моделни тузиш керак. Лойиҳанинг самарадорлигини баҳолашда асосий эътибор янги ускунада ишлаб чиқарилган маҳсулотни сотишдан олинadиган пул оқимига қаратилиши кераклигини таъкидлаб ўтиш зарур. Шундай қилиб, киритилган инвестициялар ўзини оқлаш-оқламаслигини аниқлаш мумкин. Агар жавоб салбий бўлса, яъни лойиҳа самарадорликни баҳолаш мезонларига жавоб бермаса, мавжуд фаолиятдан келадиган пул оқимини янги ускунада ишлаб чиқарилгандан олинadиган пул оқимлари билан биргаликда баҳолашнинг маъноси қолмайди. Борди-ю, жавоб ижобий бўлса, пул оқимларини жамлаб, сезгирликни таҳлил қилган ҳолда келиб чиқиш мумкин бўлган хатарларни текшириш мумкин. Булар мавжуд ускунада ишлаб чиқаришнинг тўхтаб қолиши билан боғлиқ хатар, мавжуд ускунанинг ишлаб чиқариш қувватининг умумий пасайиши ва бошқалар бўлиши мумкин. 4-жадвалда юқоридаги мисол бўйича тахминий пул оқими кўрсатилган.

Ҳисоб-китоб 2002 йил август ойдан бошлаб кўрсатилган, чунки лойиҳани молиялаш ана шу ойдан бошланади, деб тахмин қилинади. Кредит муддати 3 йил, имтиёзли даври 4 ой қилиб белгиланган. "Ўз маблағлари" деган сатрда уч ой мобайнида кредит учун тўланадиган фоизлар суммаси кўрсатилган бўлиб, лойиҳа ташаббускорлари молиялаш бошланадиган пайтгача бу сумма ўзларининг махсус ҳисобварақларида тўплайдилар. Бу маблағлардан фақат кредит буйича фоизларни тўлаш учунгина фойдаланилади. Инвестициялаш даврида ҳар қандай лойиҳа (м²)

4-жадвал

Лойиҳа бўйича пул маблағлари оқими

	02.авг	02.сен	02.окт	02.ноя	02.дек	03.яна	03.фев	03.мар	03.апр	03.май	03.июн	03.июл
				30%	30%	30%	30%	65%	65%	70%	75%	80%
Маҳсулот чиқариш (м ²)				29317	29317	29317	29317	38372	38372	41323	44274	47223
Маҳсулот сотиш (м ²)				14738	29317	29317	29317	33944	38371	39848	42799	43731
ПУЛ МАБЛАҒЛАР ОҚИМИ												
Пул маблағларининг келиши												
Тўшум				11313	22629	22629	22629	26024	29419	30350	32813	33076
Дебиторлардан келган пуллар					6887	6887	6887	7920	8933	9298	9986	10673
Ҳамма тўшумлар				11313	29317	29317	29317	33944	38372	39848	42799	43731
Ҳамма операция оқими				11313	29317	29317	29317	33944	38372	39848	42799	43731
Чикимлар												
Хом эшё			-23000	-10423	-10423	-10423	-13332	-13332	-14393	-15638	-16681	-18763
Кредиторларга тўловлар					-3173	-3173	-3173	-4123	-4123	-4442	-4799	-5078
Коммунал хизматлар				-36	-36	-36	-36	-36	-36	-36	-36	-36
Ишлаб чиқариш ишчиларига иш ҳақи				-410	-410	-410	-410	-410	-410	-410	-410	-410
Маъмурият ходимларига иш ҳақи				-183	-183	-183	-183	-183	-183	-183	-183	-183
Жорий таъмирлаш харажатлари				-37	-37	-37	-37	-37	-37	-37	-37	-37
Сўғурта				-98	-98	-98	-98	-98	-98	-98	-98	-98
Транспорт харажатлари				-113	-293	-293	-293	-339	-384	-398	-428	-438
Маркетинг харажатлари				-74	-148	-148	-148	-170	-192	-199	-214	-229
Фоиз тўловлари	-1466	-1466	-1466	-1466	-1466	-1420	-1374	-1329	-1283	-1237	-1191	-1143
Солиқлар				-4034	-4034	-4034	-4034	-4034	-4034	-4034	-4034	-4034
Ҳамма чикимлар	-1466	-1466	-23466	-16913	-20343	-20298	-23379	-24332	-25413	-26731	-28109	-30410
Пул маб. Соф опер оқими	-1466	-1466	-23466	-3600	9173	9219	6137	9393	12937	13097	14690	13243
Ўз маблағлари	11802											
Омбордаги хом эшё	23000											
Ускуна сотиб олиш	-146600											
ЕТТБ кредити	146600											
Кўтилмаган харажатлар	-4032											
Молиявий чикимлар	-3372											
Ассосий қарз тўловлари					-4381	-4381	-4381	-4381	-4381	-4381	-4381	-4381
Ҳамма нооперацион пул маблағлари оқими	29398	0	0	0	-4381	-4381	-4381	-4381	-4381	-4381	-4381	-4381
Пул маблағларининг соф оқими	27932	-1466	-26466	-3600	4692	4638	1336	3011	8376	8313	10109	10630
Пул маблағларининг кумулятив оқими	27932	26466	0	-3600	-1008	3630	3186	10197	18573	27088	37197	47827

етарли миқдорда айланма сармоя бўлишини талаб қилади. Пул маблағларини кредит учун фоизлар тўлашга сарфлаш эса айланма сармоянинг тақчилигига олиб келиши мумкин. Шу сабабли, банклар фоизларни тўлаш учун олдиндан пул жамғаришни талаб қиладилар. Бу ускуналарни ишлатиш даври бошларида

кредитни қайтармаслик хатарини камайтириш усулларида биридир. Агар пул маблағларининг “кумулятив оқими” деган сатрга қаралса, ноябр ва декабр ойларида пул маблағлари тақчил бўлишини кўриш мумкин. Бундай ҳолат тамомила мақбулдир, чунки ускуналарни ишлатиш даври бошларида ҳар бир лойиҳа шундай вазиятга тушади. Агар имтиёзли давр 1 ойга узайтирилса, манзара ўзгаради ва бу энг мақбулвариант бўлади (5-жадвал).

Бунда (5-жадвал) жадвалнинг бир қисмигина келтирилган бўлиб, у яққол мисол учун етарли. Бутун жадвалнинг ўзи худди 4-жадвал каби кўринишга эга.

Энди лойиҳа кўрсаткичларини лойиҳанинг самарадорлик мезонлари билан таққослаш керак. ЕТТБ мезонларга кўра, лойиҳанинг самарадорлиги ҳақида хулоса чиқариш учун бутун кредит даврида қарзни узиш харажатлари коэффиценти камида 1,5 ва IRR кўрсаткичи камида 15 фоиз бўлишига эришиш кифоя. Бунда, кўриб чиқиладиган лойиҳа бўйича кўрсаткичлар 6-жадвалда келтирилган.

2.2 Инвестиция лойиҳаларини сезгирлиги таҳлили

Навбатдаги вазифа лойиҳанинг сезгирлигини таҳлил қилишдан иборат бўлиб, бутахлил, бир томондан синаладиган позицияларни, яъни инвестиция лойиҳасининг энг заиф позицияларини, иккинчи томондан, энг асосий коэффицентларни ёки лойиҳанинг коэффицент кўрсаткичларини ўз ичига олади (7-жадвал). Қорайтирилган катаклар позиция ўзгарганлигини билдиради, унда нималар юз бераётганлигини эса катак устидаги асосий катак кўрсатади.

Чунончи, “Тайёр маҳсулот нархи” ва “Тайёр маҳсулот нархининг 10 фоиз пасайиши” деган икки катакнинг кесишган жойида шуни кузатиш мумкинки, тайёр маҳсулот нархи пасайган тақдирда (нархи. 0,9 АҚШ доллари), асосий кўрсаткичлар камаяди (соф фойда - 83413 АҚШ доллари, қарзни узиш харажатлари коэффиценти - 2, IRR - 33 фоиз), лекин лойиҳанинг самарадорлик мезонлари бунга чидайдиган. Умуман олганда, энг сезгир позиция – “Алмашув курсининг 30

фоиз ортиши” деган позициядир, деб хулоса чиқариш мумкин. Ана шу вариант натижасида қарзни узиш харажатлари коэффиценти базавий 2,6 дан 1,4 га тушади. IRR 52 фоиздан 14 фоизга тушади.

Умуман олганда, лойиҳанинг қандайлигига қараб, инвестициялаш лойиҳасини баҳолаш жараёнида ҳисобга олиниши керак бўлган бир нечта алоҳида жиҳатларни ажратиб кўрсатиш мумкин. Хусусан, булар қуйидагилардан иборат:

1. Лойиҳа моделини махсус компьютер дастуридан фойдаланмаган ҳолда мустақил яратиш мақсадга мувофиқ. Ишга бундай ёндашиш инвестициялаш лойиҳасини таҳлил қиладиган лойиҳа менежерларига лойиҳа кўрсаткичлари ўртасидаги боғланишни кузатиш, шунга мувофиқ, лойиҳадаги у ёки бу вазиятнинг сабабларини топиш имконини беради.

5-жадвал

Имтиёзли давр ўзгарганидан кейин лойиҳа бўйича пул маблағлари оқими (шартли мисол)

Пул маблағларининг соф операция оқими	-1466	-1466	-26466	-5600	9173	9173	6093	9550	12916	13057	14652	15204
Ўз маблағлари	11802											
Омбордаги хом ашё	25000											
Ускуна сотиб олиш	-146600											
ЕТТБ кредити	146600											
Кўтилмаган харажатлар	-4032											
Молиявий чиқимлар	-3372											
Асосий қарз тўловлари						-4729	-4729	-4729	-4729	-4729	-4729	-4729
Ҳамма нооперацион пул маблағлари оқими	29398	0	0	0	0	-4729	-4729	-4729	-4729	-4729	-4729	-4729
Пул маблағларининг соф оқими	27932	-1466	-26466	-5600	9173	4444	1364	4821	8187	8328	9923	10475
Пул маблағларининг кумулятив оқими	27932	26466	0	-5600	3573	8018	9382	14202	22389	30717	40639	51114

Лойиҳанинг асосий иқтисодий кўрсаткичлари

	инвестициялар	1 йил	2 йил	3 йил
Пул оқимлари	-193850	96412	188849	174645
Дисконт ставкаси	12%			
NPV	149188			
IRR	52%			
Зарар кўрмаслик нуқтаси	26%			

Бундан ташқари, кейинчалик ушбу моделга тахминий эмас, балки реал рақамларни киритиб, ундан лойиҳанинг ҳолатини мониторинг қилиш учун фойдаланиш мумкин. Бу лойиҳада йул қўйилган хатоларни кўриш ва бошқа лойиҳаларда ҳисобга олиш имконини беради, чунки модел — прогноз бўлиб, уни реал воқеликка мумкин қадар кўпроқ яқинлаштириш зарур. Албатта, катта куламли лойиҳаларда компьютер дастуридан фойдаланиш самарали бўлади. Лекин, тажрибасиз лойиҳа менежери техникавий хатога йўл қўйиши мумкин бўладиган модел каби компьютер дастури ҳам мукамал эмас, чунки унда бирон-бир позицияни ўзгартириб бўлмайди, негаки, бу ҳамма лойиҳалар учун битта стандарт дастурдир.

2. Лойиҳа моделини биринчи йил учун ойларга бўлган, кейинги йиллар учун чоракларга бўлган ҳолда тузган яхшироқ. Буни аниқса, мавсумий лойиҳаларда ҳисобга олиш керак. Шундай қилинса, бутун кредитлаш даври мобайнида пул маблағлари оқимининг ҳолатини кўриш мумкин бўлади. Кейинчалик моделдан фойдаланиш натижаларидан кредитни қайтариш графигини тузишда фойдаланиш қулай бўлади.

3. Тахминий ҳисоб-китоб (лойиҳа модели) реал воқеликка яқин бўлиши учун моделга базавий маълумотларни киритиш, базавий маълумотларни пухта ўйлаб кўриш ва агар лойиҳа ташаббускорлари лойиҳада назарда тутилган корхонада ишлаш тажрибасига ага бўлсалар, лойиҳани улар билан муҳокама қилиш зарур. Агар лойиҳа ташаббускорлари иш тажрибасига эга бўлмасалар, лойиҳа менежерларининг вазифаси мураккаблашади. Бундай ҳолларда билимли ходимларни жалб этиш ва улардан маслаҳат олиш керак. Лойиҳада

кўзда тутилган бизнес билан шуғулланадиган тадбиркорлар шундай кишилар бўлиши мумкин.

7-жадвал

Инвестиция лойиҳаси сезгирлигининг таҳлили

Синалаётган позициялар	Базавий маълумотлар	Тайёр маҳсулот нархининг 10% камайиши	Ускуна қувватининг 50% камайиши	Маҳсулот таннархининг 30% ортиши	Алмашув курсининг 30% ортиши
Таёр маҳсулот нархи	1	0,9	1	1	1
Ускуна қувватини ўзлаштириш	81%	81%	40%	81%	81%
Таёр маҳсулот таннархи	0,46	0,46	0,46	0,55	0,46
Валютанинг алмашув курси	1300	1300	1300	1300	1890
Асосий коэффициентлар					
Соф фойда (ўртача)	118300	83413	63403	82267	46828
Нақд пул оқими (ўртача йиллик)	170425	103808	93951	97036	38099
Қарзни ўзиш харажатлари хизмат қилиш коэффициенти (ўртача)	2,6	2	1,8	2	1,4
Зарар кўрмаслик нуқтаси	26%	32%	25%	32%	40%
Активлар рентабеллиги ROA	35%	31%	26%	30%	23%
Ички даромадлилик нормаси (IRR)	52%	33%	27%	32%	12%
Сармоянинг ўртача баҳоси (WACC)	14%	14%	14%	14%	14%

2.3 Инвестиция маблағларини таркибий тузилишидаги тартибли бошқариш омиллари

Кейинги йилларда республикамизга амалга оширилаётган инвестиция маблағларининг таркибий тузилишида ҳам сезиларли ижобий ўзгаришлар кузатилмоқда. Инвестиция жараёнларини кучайтиришга қаратилган чора-тадбирлар натижасида инвестиция ҳажми сезиларли даражада ортиб бормоқда. Жумладан, 2017 йилда иқтисодиётни ривожлантириш учун барча молиявий манбалар ҳисобидан инвестиция жалб этиш, олдинги йилдагига нисбатан ўсиш суръати 30 фоизни, ялпи ички маҳсулотга нисбатан инвестициялар нажми 23 фоизни ташкил этиши кузда тутилмоқда.

Жадвалдан кўринадики, ўтган йил давомида асосий капиталга инвестициялар ҳажми ва таркибида аҳамиятли ўзгаришлар руй бериши мумкин бўлади. Жумладан марказлашган инвестициялар ҳажми 129,1% га, марказлашмаган инвестициялар 128% га усгаи.

Марказлашган инвестициялар таркибида бюджет маблағлари аҳамиятли салмоқни ташкил этмоқда. Буни аксарият бозор тузилмаларининг

етарли даражада ривожланмаганлиги шароитида миллий иқтисодийётни модернизациялаш муаммоларини (ишлаб чиқариш фондлари, инфратузилма тармоқларини янгилаш, таълим ва соғлиқни сақлашнинг ривожланиш даражасини ошириш, пенсия тизими муаммолари) ҳал этишда давлат маблағларидан фойдаланиш зарурлиги орқали изоҳлаш мумкин.

8-жадвал

Ўзбекистонда асосий капиталга инвестициялар ҳажми ва таркиби

Кўрсаткичлар	2016 йил	2017 йил	Ўсиш суръати, %да
	сол. салм.%	сол. салм.%	
Асосий капиталга инвестициялар	100,0	100 0	128,3
Марказлашган инвестициялар	20,1	20,2	129,1
бюджет маблағлари	9,0	9,0	127,9
нобюджет фондлари маблағлари	6,1	6,3	131,8
хорижий инвестициялар на ҳукумат кафолати асосидаги кредитлар	5,0	5,0	128,2
Марказлашмаган инвестициялар	79,9	79,8	128,0
корхоналар маблағлари	47,6	44,1	118,6
аҳоли маблағлари	11,3	9,8	112,0
туғридан-туғри хорижий инвестиция ва кредитлар	17,8	20,9	150,2
тижорат банклари кредитлари ва бошқа қарз маблғлари	3,1	5,0	246,8

Айни пайтда, мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш ҳамда ишлаб чиқаришни модернизациялаш, инновацион жараёнларни жадаллаштириш муаммоларини ҳал этишда инвестицияларга давлат бюджети сарфларининг оқилона нисбатларини белгилаш муҳим назарий ва амалий аҳамият касб этади. Чунки, давлатнинг бош ислохотчилик роли тамойилининг амал қилиши ўз навбатида мамлакатдаги иқтисодийётни модернизациялаш ва инновацион ривожлантирши жараёнларига татбиқан ҳам самарали қўлланиши лозим. Зарур ҳолларда, стратегик жиҳатдан муҳим лойиҳаларни амалга оширишда давлатнинг бевосита иштироки ижтимоий-

иқтисодий самарадорлик ҳамда иқтисодиётнинг мутаносиб ривожланишини таъминлаш нуқтаи назаридан энг самарали йўл ҳисобланади.

Инвестицион фаолиятни янада ривожлантиришда иқтисодиётнинг техникавий базасини модернизациялаш муҳим ўрин тутиб, кейинги йилларда ўзлаштирилаётган барча инвестицияларнинг тахминан 50 фоизи ишлаб чиқаришни модернизация қилиш ва техник қайта жиҳозлашга йуналтирилмоқда.

Иқтисодиётни модернизациялаш ва инновацион ривожлантириш жараёнларида инвестиция омилидан фойдаланишда тижорат банкларининг иштирокини кенгайтириб бориш муҳимдир. Аксарият ҳолларда, мазкур мақсадлар учун тақдим этилувчи кредит фоиз ставкаларининг юқорилиги, кредит ресурслари миқдорининг камлиги, кредитлашнинг муддатлари қархона ва ташкилотларнинг тижорат банклари хизматидан фойдаланишига тўсқинлик қилиши мумкин. Бироқ, ҳукуматимиз на Марказий банкнинг бу борадаги мақсадга мувофиқ иқтисодий сиёсати тижорат банкларининг инвестиция жараёнларидаги фаол иштирокларини таъминлашга қаратилганлиги амалда тобора яққолроқ намоён бўлмоқда. Жумладан, мамлакатимиздаги инвестицияларнинг ўсиш суръатларини уларнинг таркибий қисмлари бўйича кўриб чиқилса, энг юқори кўрсаткич тижорат банклари кредитлари ва бошқа қарз маблағларига тўғри келади, ҳажми 2016 йилда деярли 2,5 баравар ошиб. инвестициялар таркибидаги улуши .2018 йилдаги 3,1% дан 5% га қадар кўтарилган, Туғридан-тўғри хорижий инвестиция ва кредитлар ҳажми 1,5 баравардан кўпроқ ўсиб, бунинг натижасида уларнинг инвестициялар таркибидаги улуши 20,9% га қадар ошган.

Иқтисодиётга инвестицияларнинг жалб этилишини таъминлашда улар тармоқ ва соҳалар бўйича ишлаб чиқариш камда капитал қўйилмалар рентабеллиги даражасига боғлиқлигини назардан қочирмаслик лозим. Чунки, бундай боғлиқлик пировардида хорижий на миллий капитални тақсимлашда

тармоқлар бўйича номутаносибликлар чуқурлашувига олиб қилиши мумкин. Айниқса, экспортга йўналтирилган тармоқлар бўйича бел гиланган имтиёз ва қулайликлар капитал қўйилмалар рентабеллик даражасининг аҳамиятли равишда ошиши ҳамда инвестициялар мазкур тармоқларда тўпланишига сабаб бўлади, Шунга қўра, фикримизча, инвестицияларнинг тармоқ ва соҳалар бўйича мутаносиб равишда тақсимланиши ҳамда улар бўйича рентабеллик натижаси асоссиз равишда кескин табақалашувига йул қўмаслик борасида доимий чоратадбирлар амалга оширилиши мақсадга мувофиқдир. Бундай тадбирлар хорижий ва миллий инвестицияларнинг мамлакат минтақалари бўйича мутаносиб равишда тақсимланишини ҳам назарда тутиши лозим.

III БОБ. ҲОЗИРГИ ШАРОИТДА ИНВЕСТИЦИЯ ЛОЙИҲАЛАРИНИ БОШҚАРИШ ВА МОЛИЯЛАШТИРИШНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ

3.1 Инвестицион лойиҳаларни молиялаштиришда синдициялаштирилган кредитлашни қўллаш имкониятлари

Синдициялаштирилган кредит ҳисобидан инвестицион лойиҳаларни молиялаштириш ҳар бир иштирокчи банк томонидан зарур лойиҳа-смета ва бошқа ҳужжатлар нусхалари етакчи банкка тақдим этилгандан кейин бошланади. Иштирокчи банклар ва қарз олувчи ўртасида кредит шартномаси тузилгандан сўнг, ҳар бир иштирокчи банк синдициялаштирилган кредитлаш туғрисидаги келишувда қайд этилган шартлар асосида қарз олувчига ўз банкида белгиланган тартибда алоҳида ссуда учун ҳисобварағи очади. Иштирокчи банклар томонидан кредитлашни амалга ошириш кредит шартномасида белгиланган мақсадлар ва муддатларда ҳар бир иштирокчи банк учун белгиланган календарь муддатида қарз олувчининг тўлов топшириқномалари асосида товар-моддий бойликлар, бажарилган ишлар ва хизматлар учун ссуда ҳисобварағидан нақд пулсиз шаклда тўлаш йули билан амалга оширилади. Синдициялаштирилган кредитнинг суммаси ҳар бир иштирокчи банк балансида, унинг томонидан берилган кредит миқдорига тенг улушда акс этирилади.

Етакчи банк қарз олувчининг кредитни қайтариш қобилиятини, берилган кредитдан мақсадли фойдаланиши ва гаров ҳолати ёки кафилнинг малиявий ҳолат бўйича кредитдан фойдаланишнинг бутун муддати давомида мониторинг олиб боради. Ушбу мониторинг иштирокчи банклар талаби асосида, улар иштирокида ёки кредит шартномасида белгиланган тартибда ҳар бир иштирокчи банк томонидан мустақил амалга оширилиши мумкин.

Етакчи банк томонидан кредитлаш жараёнини нотуғри ташкил этилиши ва унинг натижасида зарар қилишига олиб келадиган. Қуйидаги ҳаракатлар бўйича жавобгар бўлади:

- кредит ҳужжатларини нотуғри расмийлаштириш;
- юзаки мониторинг ўтказиш;
- иштирокчи банкларга кредит қайтарилиши билан боғлиқ бўлган муаммолар борлиги ҳақида маълум қилмаслик;
- қарз олувчининг депозит ҳисоб-рақамида маблағлари бўлган тақдирда, кредитларни қайтариш учун маблағларни ўз вақтида ўтказмаганлик ёки умуман ўтказмаслик;
- қарздорнинг тўловга лаёқатсизлиги туфайли кредит ва унинг фоизларини ўз вақтида тўлай олмаганлиги учун масъулият синдикатлашган кредит туғрисидаги келишув асосида барча иштирокчи банклар зиммасида бўлади. Қарз олувчи асосий қарзни ва унга ҳисобланган фоизларни кредит шартномасида келишилган муддатда қайтармаса, етакчи банк бошқа иштирокчи банклар билан келишилган ҳолда, Фуқаролик кодексининг 280-моддаси, иккинчи қисмига мувофиқ судга мурожаат қилмасдан, ундиришни мустақил равишда гаров предметиға қаратишға ҳақлидир.

Халқаро капитал бозори таркибида синдициялаштирилган кредитлар салмоғи йилдан-йилга ортиб боришиға йирик ишлаб чиқариш корхоналарининг вужудға келиши ва уларнинг катта суммадаги кредитларға бўлган талабнинг пайдо бўлишини асос қилиб кўрсатиш мумкин.

Ўзбекистонда синдициялаштирилган кредитлаш Ўзбекистон Республикаси Марказий банки бошқарувининг 2005 йил 16 июлдаги қарори билан тасдиқланган «Тижорат банклари томонидан йирик инвестиция лойиҳаларини синдициялаштирилган кредитлашни амалға

ошириш тартиби тўғрисида»ги Низоми ва 2010 йил 6 ноябрда унга киртилган ўзгаришлар билан тартибга солинади. Лекин, лойиҳаларни синдициялаштирилган кредитлаш амалиёти ушбу Низом чиқмасидан бир неча йиллар олдин ҳам ўз ўрнига эга эди. Масалан, 1998 йилгача жалб килинган хорижий инвестициялар ва кредитлар миқдори 3,7 млрд. АҚШ долларини ташкил этган бўлса, шундан 1,5 млрд. АҚШ dollari (40 фоиз) синдициялаштирилган кредитларни ташкил этган. Уша пайтдаги энг йирик синдициялаштирилган кредит 612 млн. АҚШ долларига тенг бўлган ва бу "Шуртан газкимё" мажмуасини қуриш лойиҳасига ажратилган. Синдикат иштирокчилари сифатида эса. Япония «Эксимбанки» ва «Коммерцбанки» «Гермес» (Германия) суғурта кафолати остида ва шу билан бирга, «Чейз Манхеттен банк» кабилар суғурта кафолати остида иштирок этганлар.

Шунингдек Республикамизда йирик лойиҳалардан меламина ва аммиак ишлаб чиқаришни ташкил этиш мақсадида «Фарғона Азот»даги карбомид ишлаб чиқарилишини қайта ташкил этиш учун ҳам банк синдикати ташкил этилган. Синдикат иштирокчилари сифатида эса, ривожланаётган мамлакатлар учун одатий бўлиб қолган халқаро молия институтлари қатнашганлар.

Халқаро экспертларнинг фикрларига кўра, синдициялаштирилган кредитлашни юртимиз банкларида ҳам ривожлантириш учун банклар ўртасидаги ўзаро ишончни ошириш ҳамда ҳуқуқий-меъёрий базани такомиллаштириш зарур. Шунингдек, синдициялаштирилган кредитлашни ташкил этишда миллий банкларни фақатгина синдикат иштирокчиси сифатида бегилаб, етарлича тажрибага ҳамда кенг молиявий имкониятларга эга бўлган хорижий молиявий муассасаларни етакчи сифатида ташкил этиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Кредитлашнинг бу тури юртимиз банкларининг бир-бирини ўрганиш, ҳамкор банкнинг молиявий барқарорлигини акс эттирувчи

кўрсаткичларидан бири ҳисобланган кредит портфели ҳақида маълумотга эга бўлиш ва таҳлил қилиш имконини беради. Демак, синдициялаштирилган кредитлаш банкларнинг «ўзаро бир-бирини ўрганиш» воситаларидан биридир.

Ҳукумат кафолати билан олинадиган Халқаро кредитлар ролининг ошиб бораётганлиги синдициялаштирилган кредитларни жалб этиш ва фойдаланишни давлат томонидан тартибга солишни янада такомиллаштириш бўйича кескин чоралар қурилишини тақозо этади. Синдициялаштирилган кредитларни янги лойиҳаларга кенг жалб қилиш билан экологик тоза ва илғор технологиялар, энг янги техника ва ускуна-жихозларни жорий қилиш, меҳнатни оқилона ташкил этиш ҳисобига саноатни жадал ривожлантиришга эришиш мумкин. Уларни жалб этишни, бизнинг назаримизда, синдициялаштирилган кредитларни жалб қилиш ва улардан фойдаланиш бўйича ўзок муддатли мақсадли дастурларга мувофиқ олиб бориш зарур. Бунда устувор секторлар, илм талаб ва капитал талаб тармоқлар ва синдициялаштирилган кредитларни ўзлаштириш иштирокчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилаш билан боғлиқ тадбирларни назарда тутиш зарур.

3.2 Инвестиция лойиҳаларини бошқариш стратегияси

Ҳар қандай корхона ўз фаолиятини бошлаши, кенгайтириши, янгилashi учун инвестицияларга эҳтиёж сезади. Инвестициялар турли мулк шаклидаги корхоналар фаолиятини ташкил этиш ва ривожлантириш, миллий иқтисодиётни модернизациялаш ва уни таркибий ўзгартириш, барқарор ўсишини ва рақобатбардошлигини таъминлаш, халқаро интеграциясини фаоллаштиришнинг бош омили ҳисобланади. Инвестициялар иқтисодиётда яратилган бойликнинг таркибий қисми ҳисобланиб, истеъмолдан ортган даромадларнинг жамғарилиши натижасида қайта даромад топиш мақсадида тадбиркорлик фаолиятига жалб этиладиган манба ҳисобланади. Бирок, инве-

стициялар чекланганлиги сабабли самарали фойдаланишда уларнинг даромадлилиги, тез қопланувчанлиги, самарадорлигини таъминлашга бўлган эътиборни кучайтиради.

Инвестициялар самарадорлигини таъминлашнинг турли йўллари мавжуд. Жумладан, инвестиция лойиҳасининг пухта ишлаб чиқирилишини таъминлаш, самарадорлигини баҳолаш, риск даражасини пасайтириш чораларини кўриш, давлат томонидан тақдим этилган турли молиявий имтиёзларга эга бўлиши, маҳсулот таннархини имкон қадар пасайтирган ҳолда унинг сифатини йўқотмаслик, маҳсулотни экспортга чиқариш, имтиёзли кредитлардан фойдаланиш, суғурта механизмидан фойдаланиш кабиларни келтириш мумкин.

Бироқ, инвестициялар аниқ объектга йўналтирилиши сабабли мазкур объектнинг нақадар инвестициялашдан кўзланган мақсадни таъминлай олишини олдиндан билиш ҳамда амалга оширилган инвестицияларнинг тўғри ва мақсадли сарфини аниқлаш муҳим аҳамият касб этади. Бу эса инвестицияларни самарадорлигини, инвесторнинг фойда олиш, ёки ижтимоий самарага эришиш мақсадини таъминлайдиган инвестиция лойиҳаларини бошқаришга бўлган заруриятни келтириб чиқаради.

Аксарият ҳолларда тадбиркорлар «Лойиҳа» ва «инвестиция лойиҳаси» тушунчаларининг туб моҳиятини билишда қийналишади. «Лойиҳа» ва «инвестиция лойиҳаси» тушунчалари ўзига хос жиҳатларига эга.

Буларнинг бир-биридан фарқини изоҳлаш учун қуйидаги мисолни келтириш ўринлидир: масалан автомобиль йўлларида транспорт ҳаракати қулайлигини таъминлаш мақсадида асосий йўллар туташган жойда катта кўприк ёки дарёнинг икки томонини туташтирувчи кўприк қурилиши амалга оширилди. Бунда мазкур кўприк қурилишининг умумий лойиҳаси юқорида келтирилган биринчи мазмунга хос бўлиб, уни ишлаб чиқариш ва ҳужжатлаштириш жараёнлари алоҳида ва ўзига хос мураккаб фаолият, тадбирлар йиғиндиси ҳисобланади. Мазкур кўприк қурилишини амалга ошириш билан боғлиқ ҳаражатлар, жумладан, маблағ жалб этиш, улар манбасини аниқлаш, хом ашё ва материалларни етказиб бериш, қурилишини амалга ошириш каби томонлар билан боғлиқ шартномалар, лойиҳа – смета ҳужжатларини ишлаб чиқиш, асослаш ва тасдиқлаш ҳамда объектни қуриб топширишгача бўлган фаолият билан боғлиқ

ҳаракат ваҳаражатларни ўзида мужассам этган фаолият тизими инвестиция лойиҳаси мазмунини ифода этади.

Агар инвестиция лойиҳаси кўлами қанчалик катта бўлса, унинг самарадорлигини таъминлаш ҳам шунчалик қийин, ўз навбатида, бошқариш ҳам шунга мос равишда мураккаб бўлади.

Инвестиция лойиҳаларини бошқаришнинг зарурияти шундаки, инвестиция лойиҳаси қанчалик пухта ва аниқ ҳисоб-китоб ва таҳлилларга таяниб ишлаб чиқилган бўлмасин, унинг амалга оширилиши турли ташқи ва ички омиллар таъсирида кечади. Бу эса инвестиция лойиҳасига таъсир этувчи турли риск ва ноаниқликларнинг мавжудлигини, улар таъсир даражасининг ўзгариб туришини ёки кўзда тутилмаган бошқа хавф-хатарларнинг пайдо бўлишини келтириб чиқариши мумкин. Бундай шароитда инвестиция лойиҳасини ишлаб чиқиш жараёнида амалга оширилган таҳлиллар ва қилинган хулосаларгагина таяниб иш олиб бориб бўлмайди. Бу ўз навбатида, инвестиция лойиҳаларини бошқариш зарурлигини келтириб чиқаради.

Шунга кура, инвестиция лойиҳаларини бошқаришнинг ўзи нима, деган ҳақли савол туғилади. Инвестиция лойиҳаларини бошқариш инвестицияларни бошқариш (инвестиция менежменти) билан боғлиқ бўлиб, инвестиция менежментининг мақсади кўпроқ фойда (даромад) келтирувчи ва камроқ рискка эга бўлган инвестицияларни, инвестиция лойиҳаларини танлашдан иборатдир. Инвестиция менежментининг ўзи – бу бир санъатдир. Унинг аҳамияти шунда намоён бўладики, у инвесторга бошқа инвесторларга нисбатан кўпроқ даромад олиш ва нисбатан камроқ рискли инвестиция объектлари, лойиҳаларини излаб топиш ва танлаш имкониятини яратади.

Шунга мувофиқ инвестиция лойиҳаларини бошқаришнинг иқтисодий моҳияти инвестиция лойиҳаси бўйича капитал қийматини сақлаш ва уни кўпайтиришга қаратилган самарали тадбирлар тизимида намоён бўлади.

Одатда, иқтисодий адабиётларда инвестицияларнинг иқтисодий моҳияти фойда олиш ёки ижтимоий самарага эришиш билан боғлиқ ҳолда ёритилади. Биз

инвестиция лойиҳаларини бошқаришни унинг капитал қийматини сақлаш ёки кўпайтиришга қаратилган фаолият, дея баҳолаймиз. Сабаби, капитал қийматининг сақланиши ёки кўпайтирилишига қаратилган инвестициялаш инвесторнинг, албатта, фойда ёки ижтимоий самарага эришишини таъминлайди.

Инвестиция лойиҳаларини бошқариш унинг бошқарув асосида амалга оширилади. Шунга кўра, айтиш мумкинки, бошқарув – бу маълум бир ижобий натижага эришиш учун, услублар ва тамойиллар йиғиндиси орқали бирор объектга мақсадли таъсир этишдир. Инсон фаолиятининг барча соҳалари, шу жумладан, инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш соҳаси ҳам бошқарув жараёнига тааллуқлидир.

Инвестиция лойиҳаларини бошқариш маълум бир услуб ва тамойилларга таяниб, лойиҳа менежери ёки лойиҳа бошқарув кенгаши томонидан амалга оширилади. Инвестиция лойиҳаларини бошқариш аксарият ҳолларда лойиҳа менежери томонидан амалга оширилади. Лойиҳа менежери - бу инвестиция лойиҳасига йўналтирилган капитал ҳаракати, пул оқими, фойда, жамғарма ва реинвестициялаш, даромад ва ҳаражатлар балансини узлуксиз таҳлил қилиб ва ўрганиб боровчи ҳамда уларга таъсир кўрсатувчи субъект.

Инвестиция лойиҳаларини бошқариш инвестиция лойиҳасини ишлаб чиқиш жараёнининг дастлабки фазасида, аниқроғи, лойиҳа ғояси шаклланишидан бошлаб юзага келади. Ғоянинг инвестиция лойиҳасигача айланиши, унинг дастлабки техник иқтисодий ва якуний техник-иқтисодий асосланиши билан бирга инвестиция лойиҳасининг инвестициялаш, эксплуатация ва ликвидация фазаларида ҳам инвестиция лойиҳаларини бошқаришнинг доимо амал қилиши уни инвестициялар самарадорлигини таъминлашнинг бош омилига айлантиради.

Шунга мувофиқ, инвестиция лойиҳаларини бошқаришнинг зарурлигини қуйидагилар билан изоҳлаш мумкин:

1. Молиявий нобарқарорлик шароитида инвестиция лойиҳасини амалга оширилиши унинг самарадорлигини пасайтириб юбориш хавфини кучайтиради. Бу

инвестиция лойиҳасидан кутиладиган самарани таъминлашда уни бошқаришга бўлган эҳтиёжни кучайтиради.

Баҳолашнинг бир қанча замонавий усуллари қўллаш асосида инвестиция лойиҳаси самарадорлиги аниқланади. Бу инвестиция лойиҳаларини бошқарувида муҳим ўрин эгаллайдигани унинг натижаларига асосланиб лойиҳа раҳбари, таъсисчилар, инвесторлар ва бошқа иштирокчилар инвестиция лойиҳасига тегишли ўзгартиришлар киритиш ёки пировардида, ундан ўз вақтида воз кечиш юзасидан қарорлар қабул қилиш имкониятига эга бўлади.

2. Инвестиция лойиҳаларини бошқариш вақт жараёни билан бевосита боғлиқ. Вақтнинг инвестиция лойиҳаси натижаларига таъсирини мақбуллаштириш муҳим ўрин эгаллайди. Пулнинг вақт мобайнида ўз қийматини йўқотиб бориши инвестиция жараёнида инвестор лойиҳадан кутган самарани ҳосил қилишини таъминлаш йўлида капиталнинг тўғри ва оптимал ишлатилишини таъминлаш заруриятини келтириб чиқаради.

3.3 Инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш механизmlарини ривожлантириш тенденциялари

Инвестиция лойиҳасини амалга оширишнинг якуний натижасига таъсир кўрсатувчи муҳим омиллардан бири инфляция ҳисобланади. Бу ўз навбатида, фоизставкасининг сурункали ўзгариб бориши, валюта курсининг, талаб ва таклифнинг ўзгариши, қонунчиликдаги нобарқарорлик кабилар натижасида юзага келади.

Турли ноаниқликларнинг мавжудлиги ва таъсири. Ноаниқлик омилларини ҳисобга олган ҳолда ларини, жараёнларни самарали бошқаришнинг замонавий таъмоийллари, механизmlари ва усуллари билиш ҳамда улардан оптимал фойдаланиш иқтисодиёт ривожланишининг янги сифатига ўтиш имконини беради.

Ҳар қандай инвестиция лойиҳасининг кучли ва камчилик томонларини ҳисобга олган ҳолда уларни молиявий таҳлил қилиш орқали орқали лойиҳани амалга ошириш жараёнидаги эҳтимолий рисклар, кризисли вазиятдан чиқиб кетиш юзасидан қарорлар қабул қилиш чора-тадбирларни ишлаб чиқиш лозим бўлади. Бунда кўриладиган зарар-

лардан ўз-ўзини суғурталаш амалиётини кучайтиришга эътибор қаратиш муҳимаҳамият касб этади.

Амалиётда инвестиция лойиҳаларини бошқаришга эътибор қаратилсада, бироқ, уни олиб боришда муваффақиятсизликка дучор бўлиш ҳолатлари ҳам кўп учраб туради. Бунга бир қанча сабабларни келтириш мумкин:

- инвестиция лойиҳасини бошқариш бўйича етарли малака ва куникмага эга бўлмаслик;
- ғоянинг инвестиция лойиҳасига айланиш давридан бошлаб бошқариш фаолияти олиб борилмаганлиги;
- инвестиция лойиҳаси амал қилувчи тармоқ, ҳудуд тўлиқ ўрганиб чиқилмаганлиги;
- инвестиция лойиҳаси бўйича маркетинг тадқиқотларининг сўстлиги ёки қониқарли олиб борилмаганлиги;
- инвестиция лойиҳаси самарадорлиги ва унга таъсир этувчи омилларни мукамал даражада баҳолаш имкониятига эга бўлмаслик;
- инвестиция лойиҳаси стратегиясининг таъминланмаслиги.

Амалиётда инвестиция лойиҳаларининг муваффақиятсизликка учраши корхона, инвесторлар, тармоқ ва ҳудуд, иқтисодиёт учун молиявий, иқтисодий, ижтимоий ва бошқа зарар ва муаммоларни келтириб чиқаради. Мазкур муаммоларнинг ҳал этилиш и инвестиция лойиҳаларининг самарали амалга оширилишини таъминлаган бўлар эди. Бунинг учун қуйидагиларга эътибор қаратилиши лозим:

1. Олиб борилган тадқиқотлар шуни кўрсатмоқдаки, инвестиция лойиҳаларини бошқаришдаги муваффақиятсизликнинг бош сабаби лойиҳа стратегиясининг туғри белгилаб олинмаслиги ёки унинг таъминланмаслиги ҳисобланади. Шу сабабдан инвестиция лойиҳалари стратегиясини ишлаб чиқиш ва унинг амалга оширилишини таъминлаш лойиҳа бошқарувининг асосий вазифаси бўлиши талаб этилади.

Стратегиянинг моҳияти корхона раҳбарларининг фаолият истиқболини кура билишини, корхона томонидан танланган қарорлар аниқлигини, корхона фаолияти йуналишини аниқ танлашни, келажакдаги рискларни кўра билишни англатади. Инвестиция лойиҳаси стратегияси мазкур лойиҳа асосида янги корхона фаолиятини ташкил этиш ва унга эришиш ва унга бўлган давр режаларини ишлаб чиқишни назарда тутди.

2. Инвестиция лойиҳаси стратегиясини ишлаб чиқиш лойиҳа бўйича олиб бориладиган чуқур маркетинг тадқиқотлари натижаларига асосланиши лозим. Лойиҳа бўйича маркетинг тадқиқотлари қанчалик кенг кўламли ва аниқ маълумотларга асосланиб олиб борилса, унинг натижалари шунчалик асосли ва ишончлилиги таъминланади. Бу, ўз навбатида, инвестиция лойиҳаси стратегиясининг аниқ белгилаб олинishiга катта таъсир кўрсатади.

3. Шунингдек, инвестиция лойиҳаси бошқаруви юқори малакали ва тажрибали менежерларга топширилиши лозим. Уларнинг инвестиция лойиҳаси стратегиясининг амалга оширилиши йулларини аниқлаш санъатига, унга эришишда ижодий ёндашув маҳоратига эга бўлиши лойиҳа бошқаруви самарадорлигини оширишнинг муҳим гарови ҳисобланади.

Халқ хўжалиги тармоқларини инвестициялашнинг устувор йуналишини аниқ белгилаш, назарий ва амалий асосланган инвестицион қарорни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш, инвестиция фаолиятини молиялаштиришнинг оптимал вариантларини жорий этиш лойиҳаларнинг самарадорлигини оширишга салмоқли ҳисса қўшади.

Банклар зиммасига инвестиция фаолиятини кенгайтириш вазифалари юкланганлиги сабабли уларни ишини тубдан ташкил этиш лозим. Биринчи навбатда, бу борада инвестиция лойиҳаларини экспертизадан ўтказиш ва

молиялашни ташкил этиш бўйича тижорат банкларининг махсус хизматларини мустаҳкамлаш зарур.⁷

Лойиҳа таҳлили услубиёти инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш эҳтимоли жихатидан уларни идентификациялаш, текшириш, батафсил кўриб чиқиш, маъқуллаш ва комплекс экспертизадан ўтказиш босқичларини назарда тутати. Комплекс экспертиза лойиҳа маҳсулотларига эришиш имкониятларини излашга, лойиҳани чекланган ресурслар билан белгиланган вақт мобайнида (замонда) ва маконда таъминлаш, шунингдек, тегишли техник вазифаларни ҳал қилишга қаратилади.

Инвестиция лойиҳасини комплекс экспертизасидан ўтказишнинг асосий мақсади лойиҳани амалга оширишнинг мақсадга мувофиқлиги - ҳаётийлиги, самарадорлиги, рақобатбардошлиги, даромадлилигини ўрганиш ва аниқлашдан иборат. Шунга мувофиқ ҳолда инвестиция лойиҳасини комплекс экспертизасидан ўтказишдаги асосий вазифалар қўйидагилардан иборатдир:

- инвестиция лойиҳасини комплекс экспертизадан ўтказиш режаси ва муддатини ишлаб чиқиш;
- инвестиция лойиҳасини комплекс экспертизадан ўтказиш режас графигига амал қилинишини таъминлаш;
- инвестиция лойиҳасининг рискка таъсирчанлигини ўрганиш ва аниқлаш;
- молиявий-иқтисодий, ижтимоий самарадорлигини аниқлаш;
- инвестиция лойиҳасининг экологик таҳлилини ва таъсирини ўрганиш;
- инвестиция лойиҳасининг рақобатбардошлиги ва ҳаётийлигини ўрганиш ва аниқлаш ва ш.к.

⁷ А.Каримов "жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози: Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари" номли асарини ўрганиш бўйича ўқув кулланма "Иқтисодиёт"-2009 й 108 бет 175

Тулиқ ва мукаммал таҳлил қилинган инвестицион лойиҳаларни банклар томонидан кредитланиши уларнинг рисклилиқ даражасини камайишига олиб келади.

Республикамыз банклари томонидан ажратилган кредитлар қолдиғи 4,1 трлн. сўмга ёки 35,6 фоизга ошиб, 2018 йил 1 январь ҳолагига 15,7 трлн. сўмни ташкил этди. 2017 йил мобайнида тижорат банкларининг инвестиция жараёнларидаги иштироки янада фаоллашиб, корхоналарни модернизация қилиш, технологик ва техник жиҳатдан қайта жиҳозлаш мақсадларига тижорат банклари томонидан 4,4 трлн. сўм ёки 2016 йилга нисбатан 35 фоизга кўп инвестицион кредитлар ажратилди.

Шунингдек, тижорат банклари балансига олинган иқтисодий ночор корхоналарни тиклаш, улар базасида янги ташкил этилган корхоналарни салоҳиятли инвесторларга сотиш ишлари самарали амалга оширилиб келинмоқда. Ушбу мақсадда барча етакчи тижорат банклар қошида қатор инвестицион ва инжиниринг компаниялари ташкил этилди.

2018 йилнинг 1 январь ҳолатига кўра тижорат банклари балансига қабул қилинган қайта тикланиб, янги мулкдорларга сотилди.

Тижорат банклари томонидан мазкур корхоналарни техник қайта жиҳозлаш ва модернизация қилиш ишларига 275 млрд. сўм миқдорида инвестиция киритилди, натижада 22 мингдан ортиқ янги иш ўринлари яратилди.

Бу кунда тижорат банкларининг тасарруфида қолган 54 та корхонадан 46 тасида ишлаб чиқариш фаолияти тулиқ тикланган бўлса, 8 та корхонада ишлаб чиқаришни йўлга кўйиш, технологик линияларни тиклаш, қурилиш-таъмирлаш ишлари олиб борилмоқда.⁸

⁸ И.А.Каримов "2012 йил - Ватанимиз тараққиётини янги босқичга кўтарадиган йил бўлади" асари

Республикада инвестицион лойиҳаларни кредитлаш ва чет эл кредит линияларини жалб қилиш билан боғлиқ ижобий натижаларга эришилаётган бўлсада, уларни таҳлил қилиш борасида камчиликлар ҳам учраб туради.

Юқоридагиларни инобатга олган ҳолда, республикада тижорат банклари томонидан инвестицион лойиҳаларни кредитлашни таҳлил қилиш механизмларини такомиллаштириш юзасидан қўйидаги таклифларни ишлаб чиқдик:

- Инвестицион лойиҳаларни ишлаб чиқиш жараёнида лойиҳа институтларининг ролини ошириш, яъни уларнинг кумагидан фойдаланишни кенгайтириш. Малакали лойиҳа институтларининг ходимлари томонидан ишлаб чиқилган лойиҳа нисбатан rischi паст ва самарали бўлишига олиб келади ва кредит олиш мақсадида тақдим этилган бундай лойиҳани кредит инспектори томонидан экспертиза қилиш жараёнини енгиллаштиради;

- Ўзбекистонда, одатда, банкдан сураладиган кредит сўммасининг миқдори қарз олувчининг хусусий маблағларига нисбатан анча баланддир (кўпинча қарз маблағлари 75%, хусусий маблағлар 25%). Гарчи бу бизқайтанинг амалиётда ўзини оқлаб, кредит riskини пасайтирсада, лекин кўпчилик ҳолларда кредиторларнинг хусусий маблағларини белгиланган даражага етказа олмасликлари сабабли, уларни инвестицион фаолятини рағбатлантириш мақсадида хусусий маблағлар миқдорини биров камайтирган ҳолда кредитлаш жараёнини амалга ошириш лозим;

- халқаро молия институтларининг хорижий кредит линияларини жалб этиш тажрибаси шуни кўрсатадики, нафақат лойиҳанинг, балки лойиҳани амалга оширувчи корхонанинг ҳам молиявий-иқтисодий таҳлили талаб қилинади.

- инвестицион лойиҳаларни молиялаштиришда давлат кафолатларини кенгайтириш;

- хорижий кредит линиялари орқали инвестицион лойиҳаларни кредитлашда кредит бўйича фоиз ставкасини белгилашда маҳаллий банкларнинг фоиз ставкасини пасайтириш;

- инвестицион лойиҳаларнинг самарадорлигини баҳолашда соф жорий қиймат, ички даромад меъёри, рентабеллик коэффициентлари кўрсаткичларини аниқ ифодалаш мақсадида дисконтлаш ставкаси ҳамда пул оқимларини тўлиқ ва аниқ баҳолашни таъминлаш зарур;

- Инвестицион лойиҳаларни синдикатли кредитлаш амалиётини кенгайтириш ва лойиҳаларни комплекс экспертизаси бўйича хорижлик малакали ходимларни жалб қилиш ва тажриба алмашиш зарур;

- инвестицион лойиҳаларни сифатини ошириш аа инвестицион лойиҳаларни банк кредити ҳисобидан молиялаштиришни рағбатлантириш мақсадида тижорат асосида доимий равишда фаолият юритадиган инвестиция лойиҳалари кўргазмасини ташкил этиш ва танлов ғолибларини имтиёзли шартлар асосида кредитлашни йўлга қўйиш.

**IV Боб. Каттақурғон туман иқтисодиёт ва ҳудудларни комплекс
ривожлантириш бўлимида ҳаёт фаолияти хавфсизлигини ҳолати ва
самарали ташкил этиш йўллари**

4.1. Ҳаёт фаолияти хавфсизлигининг аҳамияти

Ватанимиз миллий давлатчилиги ва иқтисодий мустақиллиги, қудратли интеллектуал салоҳиятининг юксак бўлишида сиёсий, ҳуқуқий, маънавий ва маърифий йўналишларда олиб борилаётган кенг қамровли тадбирлар мажмуасида, аҳоли ва ҳудудларни турли вазиятлардан муҳофаза қилиш, инсон хавфсизлиги ва саломатлигини сақлаш алоҳида ўрин тутаяди, шунинг учун ҳам бу соҳа миллий давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бири ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.А. Каримов мазкур масаланинг долзарблигига алоҳида эътибор бериб, республикаимиз мустақиллигининг дастлабки йиллариданоқ «Сиёсатимизнинг асл моҳияти аҳоли хавфсизлигини таъминлаш, уларни турли хил офатлар ва фавқулодда вазиятлардан ҳимоя қилишдир» деб алоҳида таъкидлаб келмоқдалар.

Олдинги асрда икки қарама-қарши сиёсий қарашларнинг бир-бирига фаол қаршилиги вақтларида бутун аҳоли қатлами фақат замонавий қирғин қуроллари ва ҳужумкор воситалардан ҳимояланиш руҳида тарбияланган бўлса, ҳозирги вақтда фуқаро муофазаси янги ижтимоий-иқтисодий зарурият асосида шаклланимоқда, мамлакатимизни ва аҳолини турли фалокатлар ва алоқатлардан сақлаш уларнинг меҳнатини, яшашини муҳофаза этиш руҳида тарбиялашга йўналтирилмоқда.

Шунинг учун фуқароларни турли бўладиган таъсирлардан сақлаш ҳозирги куннинг долзарб вазифаларидан ҳисобланса, худди шундай бизнинг ўлкамиз табиий офатлар (ер силкиниши, ер сурилиши, сел, сув тошқини ва ҳ.к.) бўлишига мойил ўлка бўлганлигидан ҳамда техноген авариялар ва экологик мувозанатни бузилиши натижасида унинг оқибатларидан, фуқаролар меҳнат муофазасини, халқ хўжалиги тармоқларини, моддий

ресурсларни, техникаларни ва табиатни асраш, зарар кўрган ҳудудларда кутариш – тиклаш ишларини олиб бориш ҳам жуда муҳим вазифалардан ҳисобланади.

Юқоридаги вазифаларни ҳал қилишда Ўзбекистон минтақаси учун хос бўлган табиий офатларни, ишлаб чиқариш аварияларини ва юзага келадиган экологик вазиятларни фуқаро ҳаёт фаолиятидаги меҳнат хавфсизлигини чуқур таҳлил этиш натижасидагина ҳар қандай вазиятлардаги моддий, маънавий йўқотишлар кўламини қисқартиришга еришиш мумкин.

Инсон ва табиат жамият ўртасидаги муносабатда ҳам, инсон табиатнинг қонунлари ва ундан келиб чиқадиган кўпгина ҳодисаларнинг олдида жамиятларнинг ўртасида ёки бошқа сабаблардан келиб чиқадиган вазиятларда ҳозирда инсон ожизлик қилиши мумкин.

4.2. Каттақурғон туман иқтисодиёт ва ҳудудларни комплекс ривожлантириш бўлими ходимлари ходимлари меҳнат ва ёнғин хавфсизлиги доирасидаги чора-тадбирлари

Саноатнинг барча тармоқларида ходимлар саломатлигини ҳимоя қилиш, меҳнат шароитларини яхшилаш ва техника хавфсизлигини таъминлашга доир омилларини излаб топиш, меҳнатни самарали ижодга айлантириш жамиятимизнинг асосий вазифаларидан бири ҳисобланади.

Ходимларнинг саломатлигини сақлаш касб касалликлари ва захарланишларнинг олдини олишда, шунингдек уларни камайтиришда, ишга қабул қилишдан олдин ўтказиладиган тиббий кўрик ҳамда ишлаб чиқаришда зарарли, нохуш меҳнат шароитларида ишлаётган ходимларни даврий кўриктан ўтказиб туриш чора-тадбирлар ичида муҳим ўрин тутади.

Раҳбарлар таркибини, тузилмалар ва аҳолини ўқитишда уларни амалий машғулотларга жалб қилиш катта аҳамиятга эга. Амалий машғулотлар раҳбарлар таркибини, Фуқаро муҳофазаси(ФМ)⁹ кучларини ва

⁹ Фуқаро муҳофазаси кейингиларда-ФМ

аҳолини ФМ вазифаларини бажаришга тайёрлашнинг юқори ва фаол шакли ҳисобланади. Амалий машғулотларда тузилмаларга кирган фуқароларнинг аниқ ва тартибли ҳаракатлари, турли хил жихозлар, асбоб-ускуналар, техникалардан фойдаланиш услублари ўрганилади, алоқа ва тузилмаларни бошқариш масалалари ишлаб чиқилади.

ФМнинг амалий машғулотларини замон талабларига мос ҳолда ўтказиш, фуқароларни душман томонидан қўлланиладиган замонавий қурол воситаларидан, шунингдек, ҳудудимизда кузатиладиган табиий офатлар, ишлаб чиқариш авариялари ва фожиалар оқибатларидан муҳофаза қилиш, одамларда маънавий-ижтимоий психологик сифатларни тарбиялаш, объектларни узлуксиз фаолият кўрсатишини таъминлаш, қутқарув ва тиклов ишларини ошириш бўйича билимларини, қобилиятларини ошириш имконини беради.

Ёнғин халқ хўжалигига катта моддий зарар келтиради. Бир неча минут ёки соат ичида жуда катта миқдордаги халқ бойликлари ёниб кулга айланади. Ёнғин вақтида ажралиб чиқадиган тутун, карбонат ангидрид ва бошқа зарарли ҳид ҳамда газлар атмосферага кўтарилиб, ҳавонинг таркибини бузади. Бундан ташқари, кишиларнинг жароҳатланишига, ҳатто ўлимига сабаб бўлади. Буларнинг ҳаммаси, ёнғинга қарши кураш тадбирлари ва ишларнинг хавфсиз бажариш усуллари меҳнат муҳофазаси билан биргаликда ўрганишни тақозо қилади.

Республикамизнинг ҳар бир фуқароси жамоат ва давлат мулкани кўз қорачиғидай сақлаши, асраб авайлаши, уни бойитиш ҳақида қайғуриши керак. Шунинг учун корхоналарда ёнғиннинг олдини олиш ва ўт ўчириш тадбирлари кенг жамоатчиликка суянган ҳолда олиб борилади. Ёнғин муҳофазасини ташкил қилиш касбий ва ихтиёрий турларга бўлинади.

Касбий ёнғин муҳофазаси ўз навбатида ҳарбийлаштирилган (йирик шаар ва муҳим объектларга хизмат кўрсатади), ҳарбийлаштирилмаган (туман марказлари ва йирик саноат объектларига хизмат кўрсатади) ва тармоқ

(айрим бирлашма ва корхоналарга хизмат кўрсатилади) турларига бўлинади.

Ёнғин хавфи кам бўлган ҳамда кичикроқ корхона ва муассасаларда ёнғин муҳофазаси ва объектни қўриқлаш хизмати биргаликда қўшиб олиб борилади. Корхоналарда ёнғин муҳофазасини ташкил қилиш ва ёнғин чиқишини оголантириш ўт ўчириш техникаси ҳамда қуролларини алоқа ва ўчириш воситаларини жанговар ҳолатда сақлаш, ёнғин чиққан тақдирда уларни ўчиришда фаол қатнашиш, хал мулкани асраб-авайлаб сақлаш борасида тарғибот ва ташвиқот ишларини олиб боришни тақозо этади.

Ташкилотдаги ёнғин хавфсизлиги учун жавобгарлик, уларнинг раҳбарлари ёки шу раҳбарлар вазифасини бажариб турган кишилар зиммасига юклатилади.

Республикамизда шаҳарлар, қишлоқлардаги аҳоли зинч яшайдиган жойлар ва халқ хўжалиги объектларининг ёнғин муҳофазасини мустакамлаш учун ёнғинга қарши кураш режа асосида олиб борилади ва шу тўғрисида доим ғамхўрлик қилиб келинади. Ана шу ёнғин муҳофазаси ишининг икки асосий йўналиши бор:

- биринчидан, ёнғиннинг олдини олишга қаратилган илмий-техник ва ташкилий тадбирларнинг режали мажмуи;
- иккинчидан, объектлар, шаҳар ва қишлоқлардаги аҳоли зинч яшайдиган жойларда ёнғинни ўчиришни ташкил қилиш.

Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлигининг Ёнғинга қарши кураш бошқармасининг вазифаси давлат мулкани, фуқаролар шахсий мулкани ёнғиндан салашдан иборат, шу билан бирга ёнғин назорати ташкилотлари ташкилий, назорат ва маъмурий ишларни амалга оширади.

Уларнинг вазифаларига қуйидагилар киради:

- ҳамма идоралар, корхоналар ва алоҳида шахслар учун мажбурий бўлган ёнғин муҳофазасига доир қоидалар, меъёрлар, йўриқномалар ишлаб чиқиш ва уларни чоп этиш;
- ташкилот, фуқаро бинолари ва иншоотларини, аҳоли

пунктларини лойиҳалаш, қуришда ёнғин хавфсизлиги қоидалари ва меъёрларининг бажарилишини текшириш;

- ҳамма ташкилотлар, муассасалар, корхоналардаги ўт ўчириш бўлинмаларининг шайлигини ва ўт ўчириш воситаларининг созлигини қаттиқ назорат қилиш ҳамда текшириш.

Ўзбекистон Республикаси ёнғин назорати ташкилотлари ўз вазифаларини муваффақиятли бажаришлари учун уларга қуйидаги ҳуқуқлар берилган:

- ёнғин хавфсизлиги жиҳатидан қай ҳолатдалигини аниқлаш мақсадида барча саноат бинолари ҳамда иншоотлари, омборхоналар ва уйларни текшириш;

- ташкилотлар маъмурияти ва алоҳида шахслардан объектларнинг ёнғин хавфсизлиги нуқтаи назаридан қай ҳолатдалигини аниқлаш учун зарур бўлган маълумот ҳамда ҳужжатларни тақдим этишни талаб қилиш;

- ёнғин хавфсизлиги қоидалари бузилганлигини аниқлашда корхона раҳбарларига ана шу бузилишларни бартараф этиш юзасидан мажбурий фармойишлар бериш ва бунинг учун зарур муддатларни белгилаш;

- ёнғин ва портлаш хавфини юзага келтирувчи оида бузқилишларини аниқлашда ана шу бузилишлар бартараф этилгунга қадар корхонанинг ишини бутунлай ёки қисман тўхтатиб қўйиш;

- ёнғин хавфсизлиги қоидаларининг бузилиши ёки бажарилмаслигида айбдор бўлган кишиларни маъмурий ёхуд жиноий жавобгарликка тортиш.

Ишчи-хизматчилар ўз иш ўрнидаги ёки ўзи ишлайдиган бўлинмадаги ёнғин хавфсизлиги талабларини яхши билишлари ва уларга қатъий амал қилишлари, ўт ўчириш воситаларидан фойдалана олишлари, меҳнат ҳамда технология интизомига қатъий риоя қилишлари, ёнғин ҳамда портлаш жиҳатидан хавфли модда ва ашёларни ишлатишни билишлари зарур.

Ҳар қандай объектда ёнғинни муваффақиятли ўчириш учун ёнғинга

қарши курашиш тадбирларини олдиндан амалга ошириш катта аҳамиятга эга. Ташкилотлардаги ёнғинларнинг ҳарактерли хусусиятларидан бири шуки, ёнғиннинг бошланишида ҳарорат тез кўтарилади ва қуюқ тутун ажралиб чиқади. Масалан, аланганинг ўртача тарқалиш тезлиги тўқимачилик корхоналарда 0,35-0,65 м/мин. бўлса, чанг ва момик юзаларга тўпланиб қолган ҳолларда 1-2 м/мин. ни ташкил этади. Тажрибаларнинг кўрсатишича корхона цехларида аланга майдонининг тарқалиш тезлиги 8-12 м²/мин. ни ташкил этади.

Бунинг оқибатида ёнғинни бошланғич давридаёқ ўчириш имкони бўлмайди. Шу билан бирга бу шароит кишиларни эвакуатсия қилиш ишини, ўт ўчириш бўлимларининг фаолиятини қийинлаштиради. Агар ўтни ўчириш бўйича самарали тадбирлар зудлик билан амалга оширилмаса, ёнғин тезда ривожланиб, катталашиб кетади.

Буларнинг ҳаммаси корхонани ёнғинга қарши ҳар томонлама пухта тайёргарлик кўришга мажбур қилади. Бу тайёргарликнинг асосий шартларидан бири ёнғинни ўчириш бўйича тезкорлик билан режа ишлаб чиқишдир. Бунинг учун шароитни ҳисобга олган ҳолда, бўлиши мумкин бўлган энг мураккаб ёнғин кўзда тутилади ва унинг асосида воситалар ва кишилар сони ҳисоблаб чиқилади.

Тезкорлик билан тузилган режа чизма ҳамда матндан иборат бўлади. Чизма қисмида корхонанинг асосий ишлаб чиқариш биноси ва унга ёндошган ёрдамчи бинолар, йўллар ва сув манбаларининг биргаликдаги схемаси кўрсатилади. Режада ўт ўчириш учун ишлатилиши мумкин бўлган барча сув манбалари, улар билан бино орасидаги масофалар кўрсатилиши ва ўт ўчириш бўлимлари ўз насосларини қайси сув манбаига ўрнатишлари ҳам кўрсатилиши керак. Зарур бўлса, кўп қавақтли биноларда ҳар бир қавақтнинг режаси ва унинг қирқими илова қилинади. Бу режа барча зарурий ахборотлар билан таъминланиши лозим.

Режанинг матн қисмида шу бинонинг ўзига хос хусусиятлари, ёнғин

пайтида одамларни эвакуатсия қилиш, моддий бойликларни сақлаб қолиш, келаётган ўт ўчириш бўлимларининг еркин ҳаракат қилишлари ва қутқарув ишларини амалга ошириш тадбирлари кўрсатилади. Режада ўт ўчириш штабига корхона маъмурияти вакиллари жалб қилиш кўзда тутилади. Бунда ёнғин пайтида ўт ўчириш штабига жалб қилинган ҳар бир раҳбар нима қилиш аниқ ва тўлиқ ёзиб чиқилади.

Ташкилотнинг ёнғин жиҳатидан хавфсизлиги корхона ҳудудида бинолар, автомобил йўллари, термийўлларнинг оқилона жойлаштирилишига, сув резервуарлари, ўт ўчирувчилар депосининг мавжудлиги ҳамда жойлашувига кўпроқ эътибор берилади.

Ташкилотнинг бош режасида ишлаб чиқариш бинолари ва иншоотларнинг жойлашуви шамол йўналишининг қўлдастасига асосан лойиҳаланади. Корхона ҳудуди энг яқин тураржой даҳасига нисбатан шамолга тескари томонда жойлаштирилади. Ёнғин жиҳатидан энг хавфли бино ва иншоотлар ҳам корхонанинг бош режасида шу нуқати назар асосида, бино ҳамда иншоотларнинг гуруҳланишини ҳисобга олиб, ишлаб чиқаришнинг технологик жараёни ва ёнғин хавфи белгиларидан келиб чиққан ҳолда жойлаштирилиши лозим.

4.3. Каттақурғон туман иқтисодиёт ва ҳудудларни комплекс ривожлантириш бўлимида фавқулотда ҳолатлар доирасидаги чора- тадбирлари

Фавқулодда вазият (ФВ)¹⁰ — маълум ҳудудда юз берган фалокат, ҳалокат ва бошқа турдаги офатлар натижасида кишиларнинг ўлимига, саломатлигига, теварак атрофдаги табиий муҳитга сезиларли моддий зарар этказувчи, одамларнинг турмуш шароитини бузилишига олиб келадиган ҳолатдир. Фавқулодда вазиятлар хавфнинг тарқалиш тезлигига кўра, куйидаги гуруҳларга бўлинади:

¹⁰ Фавқулодда вазият кейингиларда-ФВ

а) тасодифий ФВ — ер силкиниши, портлаш, транспорт воситалардаги авариялар ва бошқалар;

б) шиддатли ФВ — ёнғинлар, захарли газлар отилиб чиқувчи портлашлар ва бошқалар;

в) мўтадил (ўртача) ФВ — сув тошқинлари, вулқонларнинг отилиб чиқиши, радиоактив моддалар оқиб чиқувчи авариялар ва бошқалар;

г) равон ФВ — секин-аста тарқалувчи хавфлар: кургоқчилик, эпидемияларнинг тарқалиши, тупроқнинг ифлосланиши, сувни кимёвий моддалар билан ифлосланиши ва бошқалар.

Фавқулодда вазиятлар яна тарқалиш миқёсига (шикастланганлар сонига ҳамда моддий йўқотишлар миқдорига қараб) кўра 4 гуруҳга бўлинади:

1. Локал (объект миқёсидаги) ФВ;
2. Маҳаллий ФВ;
3. Республика (миллий) ФВ;
4. Трансчегаравий (глобал).

Локал Фавқулодда вазият — бирор объектга тааллуқли бўлиб, унинг миқёси ўша объект ҳудуди билан чегараланади. Бундай вазият натижасида 10 дан ортиқ бўлмаган одам жабрланган ёки 100 дан ортиқ бўлмаган одамнинг ҳаёт фаолияти шароитлари бузилган ёхуд моддий зарар Фавқулодда вазият павдо бўлган кунда энг кам ойлик иш ҳақи миқдорининг 1 минг бараваридан ортиқ бўлмаган миқдорни ташкил этган ҳисобланади. Бундай ФВ оқибатлари шу объект кучи ва ресурслари билан тугатилади.

Маҳаллий тавсифдаги Фавқулодда вазият — аҳоли яшайдиган ҳудуд (аҳоли пункти, шаҳар, туман, вилоят) билан чегараланади. Бундай вазият натижасида 10 дан ортиқ, бироқ 500 дан кам бўлмаган одамнинг ҳаёт фаолияти шароитлари бузилган ёхуд моддий зарар Фавқулодда вазият пайдо бўлган кунда энг кам ойлик иш ҳақи миқдорининг 1 минг бараваридан ортиқни, бироқ 0,5 миллион бараваридан кўп бўлмаган миқдорни ташкил этган ҳисобланади.

Республика (миллий) тавсифдаги Фавқулодда вазият дейилганда — Фавқулодда вазият натижасида 500 дан ортиқ одамнинг ҳаёт фаолияти шароитлари бузилган ёхуд моддий зарар ФВ пайдо бўлган кунда энг кам ойлик иш ҳақи миқдорининг 0,5 миллион бараваридан ортиғини ташкил этадиган, ҳамда ФВ минтақаси вилоят чегарасидан ташқарига чиқадиган, республика миқёсида тарқалиши мумкин бўлган ФВ тушунилади.

Трансчегаравий (глобал) тавсифдаги Фавқулодда вазият дейилганда эса, оқибатлари мамлакат ташқарисига чиқадиган ёхуд ФВ чет элда юз берган ва Ўзбекистон ҳудудига дахлдор ҳолат тушунилади.

Эпидемия — одамларнинг гуруҳ бўлиб юкумли касалланиши, уларнинг захарланиши (захарли модда билан ҳамда озиқ-овқатдан оммавий захарланиш); эпизоотия — ҳайвонларнинг оммавий касалланиши ёки нобуд бўлиши; Эпифитотия эса ўсимликларнинг оммавий нобуд бўлишидир.

Техноген тусдаги Фавқулодда вазиятларга 7 хил турдаги вазиятлар киради:

1) Транспортлардаги авариялар ва ҳалокатлар — экипаж аъзолари ва йўловчиларнинг ўлимига, ҳаво кемаларининг тўлиқ парчаланишига ёки қаттиқ шикастланишига ҳамда қидирув ва аварияқидирув ишларини талаб қиладиган авиа ҳалокатлар;

Ёнғинга, портлашга, ҳаракатланувчи таркибининг бузилишига сабаб бўлган ва темир йўл ходимларининг ҳалокат ҳудудидаги темир йўл платформаларида, вокзал биноларида ва шаҳар иморатларида бўлган одамлар ўлимига, шунингдек, ташланган кучли таъсир кўрсатувчи захарли модда (КТЗМ)лар билан ҳалокат жойига туташ ҳудуднинг захарланишига олиб келган темир йўл транспортдаги ҳалокат ва фалокатлар;

Портлашларга, ёнғинларга, транспорт воситаларининг парчаланишига, ташилаётган КТЗМларнинг зарарли хоссалари намоён бўлишига ва одамлар ўлими (жароҳатланиши, захарланиши)га сабаб бўладиган автомобил транспортининг ҳалокати ва авариялари, шу жумладан,

йўлтранспорт ходисалари;

Одамларнинг ўлимига, шикастланишига ва заҳарланишига, метрополитен поездлари парчаланишига олиб келадиган метрополитен бекатларидаги ва тунелларидаги ҳалокатлар, авариялар, ёнғинлар;

Газ, нефт маҳсулотларининг отилиб чиқишига, очиқ нефт ва газ фаввораларининг ёниб кетишига сабаб бўладиган магистрал қувурлардаги авариялар.

2) Кимёвий хавфли объектлардаги авариялар:

Теваракатроф табиий муҳитга таъсир қилувчи заҳарли моддаларнинг (авария ҳолатида) одамлар, ҳайвонлар ва ўсимликларнинг кўплаб шикастланишига олиб келиши мумкин бўлган ёки олиб келган тақдирда, йўл қўйиладиган чегаравий концентрациялардан анча ортиқ миқдорда санитария — химоя ҳудудидан четга чиқишига сабаб бўладиган кимёвий хавфли объектлардаги авариялар, ёнғин ва портлашлар.

3) Ёнғин, портлаш хавфи мавжуд бўлган объектлардаги авариялар: Технологик жараёнда портлайдиган, осон ёниб кетадиган ҳамда бошқа ёнғин учун хавфли моддалар ва материаллар ишлатиладиган ёки сақланадиган объектлардаги одамларнинг механик ва термик шикастланишларига, заҳарланишларига ва ўлимига, асосий ишлаб чиқариш захираларининг нобуд бўлишига, Фавқулодда вазиятлар ҳудудларида ишлаб чиқариш маромининг ва одамлар ҳаёт фаолиятининг бузилишига олиб келадиган ёнғинлар ва портлашлар;

Одамларнинг шикастланишига, заҳарланишига ва ўлимига олиб келадиган ҳамда қидирув-қутқариш ишларини ўтказишни, нафас олиш органларини муҳофаза қилишнинг махсус анжомларини ва воситаларини қўллашни талаб қилувчи кўмир шахталаридаги ҳамда конруда саноатидаги газ ва чанг портлаши билан боғлиқ авариялар, ёнғинлар ва жинсларнинг кўпорилиши.

4) Энергетика ва коммунал тизимлардаги авариялар: Саноат ва

қишлоқ-хўжалиги маҳсулотлари истеъмолчиларининг авария туфайли энергия таъминотисиз қолишига ҳамда аҳоли ҳаёт фаолиятининг бузилишига олиб келадиган ГЭС, ГРЭС, ИЭСлардаги, туман иссиқлик марказларидаги электр тармоқлардаги буғқозон қурилмаларидаги, компрессор, газ тақсимлаш шахобчаларидаги ва бошқа энергия таъминоти объектларидаги авариялар, ёнғинлар, аҳоли ҳаёт фаолиятининг бузилишига ва саломатлигига хавф туғилишига олиб келадиган газ қувурларидаги, сув чиқариш иншоотларидаги, сув қувурларидаги, канализация ва бошқа коммунал объектлардаги авариялар;

Атмосфера, тупроқ, ер ости ва ер усти сувларининг одамлар саломатлигига хавф туғдирувчи даражада концентрациядаги зарарли моддалар билан ифлосланишига сабаб бўладиган газ тозалаш қурилмаларидаги, биологик ва бошқа тозалаш иншоотларидаги авариялар.

5) Бино ва иншоотларнинг бирдан қулаб тушиши билан боғлиқ авариялар:

Одамлар ўлими билан боғлиқ бўлган ва зудлик билан аварияқутқарув ўтказилишини ҳамда зарар кўрганларга шовшшнч тиббий ёрдам кўрсатилишини талаб қиладиган мактаблар, касалхоналар, кинотеатрлар ва бошқа ижтимоий йўналишдаги объектлар, шунингдек, уй-жой сектори бинолари конструкцияларининг тўсатдан бузилиши, ёнғинлар, газ портлаши ва бошқа ходисалар.

6) Радиоактив ва бошқа хавфли ҳамда экологик жихатдан зарарли моддалардан фойдаланши ёки уларни сақлаш билан боғлиқ авариялар:

Санитария-ҳимоя ҳудуди ташқарига чиқариб ташланиши натижасида пайдо бўладиган юқори даражадаги радиоактивлик одамларнинг йўл қўйиладиган кўп миқдорда нурланишини келтириб чиқарадиган технологик жараёнда радиоактив моддалардан фойдаланадиган объектлардаги авариялар; радиоактив материалларни ташиш вақтидаги авариялар; радиоизотоп буюмларнинг йўқотилиши; биологик воситаларни ва улардан

олинадиган препаратларни тайёрлаш, сақлаш ва ташишни амалга оширувчи илмий-тадқиқот ва бошқа муассасаларда биологик воситаларнинг атроф-мухитга чиқиб кетиши ёки йўқотилиши билан боғлиқ вазиятлар.

7) Гидротехник иншоотлардаги ҳалокатлар ва авариялар: Сув омборларида, дарё ва каналлардаги бузилишлар, баланд тоғлардаги йўллардан сув уриб кетиши натижасида вужудга келадиган ҳамда сув босган ҳудудларда одамлар ўлимига, саноат ва қишлоқ хўжалиги объектлари ишининг, аҳоли ҳаёт фаолиятининг бузилишига олиб келадиган ва шошилишч кўчириш тадбирларини талаб қиладиган ҳалокатли сув босишлари.

Экологик тусдаги ғавқулодда вазиятлар. Экологик тусдаги ФВлар асосан 3 хил бўлади:

1. Қуруқлик (тупроқ, ер ости)нинг ҳолати ўзгариши билан боғлиқ вазиятлар: ҳалокатли кўчкилар — фойдали қазилмаларни қазилш чоғида ер остига ишлов берилиши ва инсоннинг бошқа фаолияти натижасида ер юзасининг ўпирилиши, силжиши;

Тупроқ ва ер саноати туфайли келиб чиқадиган токсикантлар билан ифлосланиши, оғир металллар, нефт маҳсулотлари, шунингдек, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида одамларнинг соғлиги учун хавф солувчи концентрацияларда қўлланиладиган пестицидлар ва бошқа заҳарли химикатлар мавжудлиги.

2. Атмосфера (ҳаво мухити) таркиби ва хоссалари ўзгариши билан боғлиқ бўлган вазиятлар:

Ҳаво мухитининг қуйидаги ингридиентлар билан экстремал юқори ифлосланиши:

— олтингугуртли оксид, азотли оксид, углеродли оксид, диоксид, курум, чанг ва одамлар соғлигига хавф солувчи концентрацияларда антропоген тусдаги бошқа зарарли моддалар;

— кенг кўламда кислотали ҳудудлар ҳосил бўлиши ва кўп миқдорда

кислота чиқиндилари ёғилиши;

— радиациянинг юқори даражаси.

3. Гидросфера ҳолатининг ўзгариши билан боғлиқ вазиятлар:

Ер юзаси ва ер ости сувларининг саноат ва қишлоқ-хўжалиги ишлаб чиқариши оқовалари;

Нефт маҳсулотлари, одамларнинг заҳарланишига олиб келган ёки олиб келиши мумкин бўлган, таркибида оғир металллар, ҳар хил заҳарли химикатлар мавжуд чиқиндилар ва бошқа зарарли моддалар билан экстеремал юқори даражада ифлосланиши;

Биолар, муҳандислик коммуникациялари ва уй-жойларнинг эмирилишига олиб келиши мумкин бўлган ёки олиб келган сизот сувлар миқдорининг ортиши;

Сув манбалари ва сув олиш жойларининг зарарли моддалар билан ифлосланиши оқибатида ичимлик сувининг кескин етишмаслиги.

Ҳозирги вақтда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти — БМТ бўйича фавқулодда вазиятларнинг тавсифига яна қўшимча қилиб:

а) ижтимоий-сиёсий тавсифдаги ФВ;

б) ҳарбий тавсифдаги ФВ ни киритиш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорига кўра бизнинг минтақада 7 хил ФВ турлари тасдиқланган:

1. Зилзилалар, ер сурилиши;

2. Сел, сув тошқинлари ва бошқалар;

3. Кимёвий хавфли объектларда авария ва фалокатлар (ўткир заҳарли моддаларнинг ажралиб чиқиши);

4. Портлаш ва ёнғин хавфи мавжуд объектлардаги авария ва фалокатлар;

5. Темир йўл ва бошқа транспорт воситаларида ташиш пайтидаги авария ва фалокатлар;

6. Хавфли эпидемияларнинг тарқалиши;

7. Радиоактив манбалардаги авариялар.

Фуқаро муҳофазаси давлат тизимлари — ҳарбий даврда ҳам, тинчлик даврида ҳам юзага келадиган хавфлардан аҳолини, ҳудудларни, моддий бойликларни муҳофаза қилишда муҳим вазифаларни бажаради. Бу борада Ўзбекистон Республикасининг 2000 йил 26 майда қабул қилган «Фуқаро муҳофазаси тўғрисида» ги қонунида ўз аксини топган.

4.4. Каттақурғон туман иқтисодиёт ва ҳудудларни комплекс ривожлантириш бўлимида фаолият кўрсатаётган ходимларга тиббий ёрдам кўрсатиш бўйича амалга оширилиб келаётган ишлари ва уни мукаммалаштириш йўллари

Касал бўлиб қолганда, меҳнат лаёқатини йўқотганда ва бошқа ҳолларда фуқаролар профилактик, ташхис қўйиш-даволаш, куч-қувватни тиклаш, санаторий-курорт, протез-ортопедия ёрдами ва бошқа хил ёрдамни, шунингдек беморларни, меҳнатга лаёқатсиз ва ногирон кишиларни боқиш-парваришлаш юзасидан ижтимоий чора-тадбирларни, шу жумладан, вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик нафақаси тўлашни ўз ичига оладиган тиббий-ижтимоий ёрдам олиш ҳуқуқига эга.

Тиббий-ижтимоий ёрдам тиббиёт ходимлари ва бошқа мутахассислар томонидан кўрсатилади.

Фуқаролар ўзларини ихтиёрий равишда тиббий суғурта қилдириш асосида, шунингдек корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг маблағлари, ўз шахсий маблағлари ҳамда қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа манбалар ҳисобидан қўшимча тиббий ва бошқа хил хизматлардан фойдаланиш ҳуқуқига эга.

Фуқароларнинг айрим тоифалари протезлар, ортопедик ва мослама буюмлар, эшитиш аппаратлари, ҳаракатланиш воситалари ва бошқа махсус воситалар билан имтиёзли тарзда таъминланиш ҳуқуқига эга. Бундай ҳуқуққа

эга бўлган фуқароларнинг тоифаларини, шунингдек уларни таъминлаш шартлари ва тартибини Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси белгилайди.

Фуқаролар ихтисослашган соғлиқни сақлаш, меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш муассасаларида тиббий экспертизадан ўтиш ҳуқуқига эга.

Биринчи медицина ёрдамнинг вазифаси энг оддий чораларни кўриш билан шикастланган одам ҳаётини қутқариб қолиш, унинг азоб-уқубатларини камайтириш, рўй бериши эҳтимол асоратларнинг олдини олиш, шикаст ёки касалликнинг ўтишини енгиллаштиришдан иборатдир.

Биринчи медицина ёрдами шикастланиш ҳодисаси рўй берган жойда шикастланган одамнинг ўзи (ўз-ўзига ёрдам бериш), ўртоғи (ўзаро ёрдам), санитар дружиначилар томонидан берилиши мумкин. Биринчи медицина ёрдамига кирадиган чора-тадбирлар қуйидагилардан иборат: қон оқишини вақтинча тўхтатиб қўйиш, баданнинг жароҳатланган ва куйган жойига стерил боғлам қўйиб боғлаш, сунъий нафас олдириш ва юракни билвосита массаж қилиш, антидотлар билан укол қилиш, антибиотиклар бериш, оғриқ қолдирадиган дорилар юбориш,(шок маҳалида), ёниб турган кийимни учуриш, транспортда олиб бориш учун шикастланган жойни кимирламайдиган қилиб боғлаб қўйиш (транспорт иммобилизацияси), одамнинг баданини иситиш, иссиқ ва совуқдан пана қилиш, противогаз кийгизиш, шикастланган кишини заҳарланган жойдан олиб чиқиш, қисман санитар обработкадан ўтказиш.

Бир йўла ҳар хил турдаги шикастга учраган одамга биринчи медицина ёрдами кўрсатишга киришилар экан, айрим усул-амалларнинг тартибни белгилаб олиш керак. Чунончи, сон суяги очик синиб, артериядан қон кетиб турган маҳалда биринчи навбатда ҳаёт учун хатарли бўлган қон кетишини тўхтатиш, кейин жароҳатга стерил боғлам қўйиш ва шундан кейингина оёқни кимирламайдиган қилиб боғлашга (иммобилизация қилиб қўйишга)

киришиш: синган жойни ҳеч қимирламайдиган қилиб қўйиш учун махсус
шина солиб боғлаш ёки қўлида бор воситалардан фойдаланиш керак.

ХУЛОСА

Инвестиция лойиҳаларини бошқариш алоҳида ва ўзига хос мураккаб жараён ҳисобланади. Унинг самарали амалга оширилиши лойиҳа стратегиясининг тўғри ва аниқ ишлаб чиқилганлигига ҳамда унинг таъминланиши йулида лойиҳа менежери зиммасига юклатиладиган вазифаларнинг тўлиқ ва ўз даврида бажарилишига боғлиқ.

Бизнинг фикримизча республикамиз минтақаларида синдициялаштирилган халқаро кредитларни жалб этишнинг илмий жиҳатдан асосланган Стратегиясини ишлаб чиқиш лозим.

Худудларда синдициялаштирилган кредитларни жалб қилишни кучайтириш маҳаллий ҳокимият бошқарув органларидан кўйидаги йўналишлар буйича олиб бориладиган инвестицион сиёсат самарадорлиги оширилишини тақозо қилади:

а) худуднинг инвестицион ривожланиш стратегиясини ишлаб чиқишда чет эл инвестицияларини жалб этишни кучайтириш тадбирлари ишлаб чиқилиши ва асосланиши лозим;

б) худудда синдициялаштирилган кредитларни жалб этиш учун зарур бўлган шарт-шароитлар ва бозор инфратузилмасини шакллантириш;

в) ҳар бир вилоятни ўрта ва узоқ муддатли ривожлантириш стратегиясини ишлаб чиқиш ва унда синдициялаштирилган кредитлар ҳисобидан молиялаштириладиган инвестицион лойиҳаларнинг самарадорлик кўрсаткичларини аниқ акс эттириш лозим.

Иқтисодиётни модернизациялаши ва инновацион ривожланишни жадаллаштиришда инвестиция омилидан фойдаланишни янада кенгайтиришда мамлакатимизда кўйидаги чора-тадбирлар тизимини амалга ошириш мақсадга мувофиқдир:

- модернизациялаш ва инновацион ривожланишни таъминлашга хизмат қилувчи ишлаб чиқариш ва техник-технологик жараёнларга инвестициялар

киритишни рағбатлантирувчи иқтисодий восита ва дастаклар ишлаб чиқилиши ва амалиётга жорий этилиши;

- хорижий мамлакатлар билан ҳамкорлик стратегиясини, ўзаро фойдали кооперация алоқаларни янада кучайтириш;
- мамлакатимиздаги инвестиция муҳити, миллий иқтисодиётнинг етакчи тармок, компания ва ташкилотларининг инвестицион имкониятлари тўғрисидаги, маълумотларни кенг тарғиб этиш;
- автомобиль ва темир йуллар, транспорт, алоқа, электр энергияси ва бошқа турдаги ишлаб чиқариш инфратузилмаси соҳасидаги ҳамкорликдаги инвестицияларни амалга оширишни фаоллаштириш ва бошқалар.

Бундай йуналишлардаги чора-тадбирлардаги. ўз вақтида ва самарали амалга оширилиши пировардида хорижий ва миллий инвестиция ресурсларидан иқтисодиётни модернизациялаш ва инновацион ривожлантириш жараёнларида янада кенгроқ фойдаланиш учун, имкон яратади.

Лойиҳа ташаббускорларининг молиявий аҳволи тўғрисида аниқ тассавурга эга бўлиши учун уларга молиявий ҳисоботларини (баланс, молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот ва шу кабилар) чуқур таҳлил қилишга зарурат йўқ, чунки тадбиркорларнинг кўпчилиги молиявий ҳисоботларда корхонанинг реал молиявий аҳволини кўрсатмайди. Кўпинча молиявий ҳисоботларда акс эттирадиган молиявий аҳвол – корхонадаги реал воқеликнинг ўндан бир қисмидир. Лойиҳа ташаббускорларининг молиявий аҳволи ва уларнинг бизнесдаги муаммолари ҳақида реал манзарани билиш учун кўпинча уларнинг ишончини қозониш керак бўлади. Инвестиция лойиҳасини таҳлил қилувчи менежер учун бу масала катта аҳамиятга эга, чунки унинг прогнози реал воқеликка яқин бўлиши учун у лойиҳа моделини тузиш вақтида ҳақиқатни акс эттирувчи маълумотлардан фойдаланиш зарур.

Инвестиция лойиҳасини баҳолашда универсал усул йўқ. Лойиҳанинг ўзига хос жиҳатларига боғлиқ ҳолда турли вариантлардан фойдаланиш ҳамда унинг самарадорлигини баҳолашда ёндашувларни ўзгартириш керак.

Ўзбекистонда кичик тадбиркорлик лойиҳалари самарадорлигини баҳолаш хусусиятларини ЕТТБ маслаҳатчилари томонидан илмий адабиётларда берилган, бизнинг шароитимизга мослаштирилган назарий ва услубий тавсияларни ҳисобга олган ҳолда, аниқлашга ҳаракат қилиш муҳимдир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. - Т.: Ўзбекистон, 2017;
2. Ўзбекистон Республикасининг Бюджет кодекси, ЎРҚ-360, 26.12.2013 й.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 27 декабрдаги ПҚ-2699-сонли “Ўзбекистон Республикасининг 2018 йилги асосий макроиктисодий кўрсаткичлари прогнози ва Давлат бюджети параметрлари тўғрисида”ги Қарори.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил 30 декабрь, 1675- сон, 2012 йил 25 декабрь 1887-сон, 2013 йил 25 декабрь 2099-сон ва 2014 йил 4 декабрдаги 2270-сонли қарорлари.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Харакатлар Стратегияси тўғрисида”ги фармони. (2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон);
6. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг 2018 йил 3 январдаги 1-сонли “2017 молия йилини сифатли якунлаш, 2018 йилги Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети параметрлари ижроси жараёнида бюджетни режалаштириш самарадорлигини ошириш ва бюджет қонунчилиги талабларига қатъий риоя этилишини таъминлаш чоралари тўғрисида”ги буйруғи;
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг республика асосий макроиктисодий кўрсаткичлари прогнози ва давлат бюджети параметрлари тўғрисидаги Қарорлари: 2013 й., ПҚ-2099; 2014 й., ПҚ-2170; 2015 й., ПҚ-1887; 2016 й., ПҚ-1824;
8. Каримов И. Мамлакатимизни демократик янгилаш ва модернизация қилишга қаратилган тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириш - бош мақсадимиздир // Халқ сўзи. 2014 йил декабрь.
9. Каримов И 2015 йилда иқтисодиётимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил

- давом эттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш - устувор вазифамиздир // Халқ сўзи, 2015 йил 17 январь.
10. Каримов И. 2014 йил Юқори ўсиш суръатлари билан ривожланиш, барча мавжуд имкониятларни сафарбар этиш, ўзини оқлаган ислохатлар стратегиясини изчил давом эттириш йили бўлади // Халқ сўзи, 2014 йил январь.
 11. Мирзиёев Ш.М. “Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак”. Мамлакатни 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий якунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маърузаси. //Халқ сўзи, 2017 йил 16 январь.
 12. Баканов М.И., Мельник М.В., Шеремет А.Д. Теория экономического анализа. - М.: Финансы статистика, 2007. -536 с.
 13. Вахабов А., Разыкова Г. Модернизация экономики. Учебное пособие. – Т.: Iqtisod-moliya, 2014. – 200 с..
 14. Жўраев А.С. Давлат бюджети даромадларини шакллантиришнинг самарали йўллари. - Т: Фан, 2004. - 224 б.
 15. Зайналов Д.Р., Хусанов Б.Ш. Взаимосвязь демографической ситуации с трудозанятостью и социальной защитой населения в условиях международного финансово-экономического кризиса //Социально-экономические и правовые проблемы развития информационного общества. Материалы межд. науч.-практ. конф.–Омск: ОЭИ, Том 1. 2009. -С. 293-302.
 16. Зайналов Д.Р., Хусанов Б.Ш. Распределение фонда жизненных средств населения //Системный экономический кризис в контексте глобальной динамики: последствия и стратегии преодоления. Материалы межд. научно-практ. конф. – Караганда, Часть II. 2009. -С.33-40.

17. Зайналов Дж.Р., Хусанов Б., Карлибаева Р. Влияние акционерного фонда на социальную защиту населения и их занятость //Теория и практика учета, анализа, аудита и статистики в России и странах СНГ. Материалы межд. научно-практ. конф. – Тамбов: Изд-во ТРОО «Бизнес-Наука-Общества», 2011. - с.132-141.
18. Зайналов Дж.Р., Хусанов Б.Ш., Расулов З.Дж. Механизмы формирования доходов населения и проблемы их социальной защищенности // Теория и практика учета, анализа, аудита и статистики в России и странах СНГ. Материалы межд. научно-практ. конф. – Тамбов: Изд-во ТРОО «Бизнес-Наука-Общества», 2011. - с. 122-132.
19. Исламкулов А.Х., Ражаббаев Ш.Р., Пардаев У.У. Давлат бюджети даромадларини прогностлаштириш. Монография. – Т.: Спектрум Медиа Гроуп, 2015. – 160 б.
20. Маликов Т., Жалилов П., Бюджет-солиқ сиёсати. Монография. Т.: Академнашр, 2011. - 27 б.
21. Маликов Т.С., Жалилов П.Т. Бюджет-солиқ сиёсати. – Т.: Академнашр, 2011. – 354 б.
22. Маликов Т.С., Ҳайдаров Н.Х. Давлат бюджети. Ўқув қўлланма. - Т: Иқтисод ва молия, 2007, - 21 б.
23. Нурматов Б.Э., Муминов Н.Г., Сугирбаев Б.. Давлат бюджетининг ғазна ижроси.учебное пособие, МФУчебный центр - Т.: “Аср-матбуот” нашриёти, 2014 йил – 328 б.
24. Нурмухамедова Б., Кабирова Н. Финансы. Учебное пособие. – Т.: Iqtisod-moliya, 2010.
25. Срожиддинова З.Х. Бюджетная система Республики Узбекистан. Издательство, «infoCOM.UZ». Ташкент - 2010. – 480 с.
26. Теория экономического анализа: учебник [Электронный ресурс]; Региональной финансово- экономический институт - Курск, 2008. - 168 с.

27. Тошматов Ш.А., Ражаббаев Ш.Р. ва бошқалар. Молиялаштиришнинг инновацион усуллари. Монография. – Т.: Молия, 2015. – 160 б.
28. Хусанов Б.Ш. Задачи финансирования социального обеспечения в условиях развивающейся рыночной экономики //Системный экономический кризис в контексте глобальной динамики: последствия и стратегии преодоления. Материалы межд. научно-практ. конф. – Караганда, ЧастьII. 2009. -С.62-65.
29. Хусанов Б.Ш. Приоритеты социального обеспечения и развития системы защиты населения //Проблемы становления инновационной системы и развития предпринимательства в Республике Казахстан. Материалы межд. науч.-практ. конф. – Караганда, КЭУ КП., Часть 1. 2009. - С.135-138.
30. Интернет сайтлари:
- http: // www.finansy.ru
- http: // www.iqtisodiyot.uz
- http: // www.mf.uz
- http: // www.stat.uz
- http: // www.lex.uz